T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI
İKTİSAT PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KÂR ORANININ DÜŞME EĞİLİMİ YASASI: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

HALİT GÜZELSOY
19710004

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. SENEM ÇAKMAK ŞAHİN

İSTANBUL
2022

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI
İKTİSAT PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KÂR ORANININ DÜŞME EĞİLİMİ YASASI: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

HALİT GÜZELSOY
19710004
ORCID NO: 0000-0002-4600-4563

TEZ DANIŞMANI
Doç. Dr. SENEM ÇAKMAK ŞAHİN

İSTANBUL
2022

T.C.
YILDIZ TEKNİK ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI
İKTİSAT PROGRAMI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

KÂR ORANININ DÜŞME EĞİLİMİ YASASI: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

HALİT GÜZELSOY
19710004

Tezin Savunulduğu Tarih: 22.06.2022
Tez Oy Birliği ile Başarılı Bulunmuştur

	Unvan Ad Soyad	İmza
Tez Danışmanı	: Doç. Dr. Senem ÇAKMAK ŞAHİN	
Jüri Üyeleri	: Doç. Dr. Nevzat Evrim ÖNAL	
	: Doç. Dr. Seçkin SUNAL	

İSTANBUL
HAZİRAN 2022

ÖZ

KÂR ORANININ DÜŞME EĞİLİMİ YASASI: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Halit Güzelsoy
Mayıs, 2022

Bu çalışmanın amacı, Kâr Oranının Düşme Eğilimi Yasası'nı incelemek ve Türkiye ekonomisi için kâr oranını ölçerek bu çerçevede değerlendirmektir. Bu amaçla öncelikle eğilim yasasının teorik arka planını oluşturan temel kavramlar sunulmuştur. Eğilim yasasının temeli Marx'ın emek değer kuramıdır. Buna göre kâr oranı, bölüşüm ilişkileri ve teknoloji düzeyine bağlı olarak belirlenmektedir. Zaman içerisinde rekabet dolayısıyla ekonomide oluşan ortalama kâr oranı düşme eğilimindedir. Teknik ilerleme ile verimlilik artışı sağlanıyorsa da yaratılan toplam değer kütlesi azalmaktadır. Bunun bir sonucu olarak kâr oranı, uzun vadede düşme eğiliminde olmaktadır.

Eğilim yasasının tutarlılığı ve ampirik olarak gözlemlenmesi oldukça yoğun tartışmalara yol açmıştır. Tartışmalar günümüzde devam ediyor olsa da teorinin geçerliliği ve gerçeklikle uyumu Marksist iktisat literatüründe kabul görmektedir. Bu doğrultuda çeşitli gelişmiş ülke ekonomileri eğilim yasası çerçevesinde incelenmektedir. Bu çalışmada Türkiye ekonomisi için kâr oranı ve kâr oranı bileşenleri hesaplanmıştır. Kârlılık hesaplamaları için gerekli olan detaylı ve uygun verilerin bulunamaması nedeniyle araştırmanın kapsadığı dönem 1972 ile 2003 yılları arasında sınırlı kalmıştır. İncelenen dönemde ekonominin bütünü için kâr oranının toplamda düşme eğiliminde olduğu belirlenmiştir. Kâr oranının bölüşüm ilişkilerini gösteren bileşeni olan kâr payı ise dönem boyunca artış eğiliminde olmuştur. Sermaye üretkenliği incelenen dönem boyunca düşme eğilimindedir. Böylelikle kârlılığın korunması temelde kâr payının yükseltilmesi sayesinde olmuştur. Bu doğrultuda ücret payının düşürülmesinin bir karşı koyucu eğilim olarak işlediği söylenebilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kâr Oranının Düşme Eğilimi Yasası, Kriz Teorileri, Kâr Payı, Sermaye Verimliliği, Türkiye Ekonomisi

ABSTRACT

LAW OF THE TENDENCY OF THE RATE OF PROFIT TO FALL: THE CASE OF TURKEY
Halit Güzelsoy
May, 2022

This study aims to examine the Law of the Tendency of the Profit Rate to fall and to evaluate the profit rate for the Turkish Economy within this framework. First of all, the basic concepts forming the theoretical background of the tendency law have been presented. The basis of the tendency law is Marx's Labor Theory of Value. Accordingly, the rate of profit is determined by distribution relations and the level of technology. Over time, the average profit rate in the economy tends to decrease due to competition. Although productivity gains are achieved with technical progress, the total mass of value created decreases. As a result of this, the rate of profit tends to fall in the long run.

The consistency and the empirical observations of the tendency law have led to intense debate. The validity and reality of the theory has been endorsed by Marxist economic literature despite ongoing debates. In this direction, various developed country economies are examined within the framework of the law of tendency. In this study, profit rate and its components for the Turkish Economy have been calculated. Due to lack of detailed data for calculations, the period covered by the research was limited between 1972 and 2003. In the analyzed period, it has been determined that the profit rates are falling within the entire economy. The profit share, which is the component of the profit rate showing the distribution relations, has been on an increasing trend throughout the period. The productivity of capital tends to fall over the period under study. Thus, the preservation of profitability was mainly due to the growth of the profit share. In this direction, it can be said that the decrease in the labor share functions as a counteracting tendency.

Key Words: Law of the Tendency of the Rate of Profit to Fall, Crisis Theories, Profit Share, Capital Productivity

ÖN SÖZ

Bu tezin hazırlanma süresi boyunca yol gösteren tez danışmanım, değerli hocam, Doç. Dr. Senem Çakmak Şahin'e, kıymetli yorum ve önerileri için Doç. Dr. Yiğit Karahanoğulları'na, bu tezin yazılması için teşvik ve önerilerde bulunan Doç. Dr. Benan Eres'e, bu sürecin her aşamasında desteklerini esirgemeyen arkadaşlarım Hakan Abay, Serhat Gümüş ve Evren Gülser'e, çalışmayı SYL-2021-4299 nolu proje kapsamında destekleyen Yıldız Teknik Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi Koordinasyon Birimi'ne teşekkür ederim.

İstanbul; Mayıs, 2022 Halit Güzelsoy

İÇİNDEKİLER

ÖZ ..... **iii**
ABSTRACT ..... **iv**
ÖN SÖZ ..... **v**
İÇİNDEKİLER ..... **vi**
TABLOLAR LİSTESİ ..... **viii**
ŞEKİLLER LİSTESİ ..... **ix**
KISALTMALAR LİSTESİ ..... **x**

1 GİRİŞ **1**

2 EMEK DEĞER TEORİSİ **3**

2.1 Artı Değer 5
2.1.1 Mutlak Artı Değer 7
2.1.2 Göreli Artı Değer 10
2.2 Sermayenin Bileşimleri 13
2.3 Üretken Olan ve Olmayan Emek Ayrımı 15
2.4 Kâr 19
3 KÂR ORANININ DÜŞME EĞİLİMİ YASASI **27**
3.1 Yöntem 28
3.2 Dönüşüm "Sorunu" 29
3.3 Marx'ın Kriz Teorisi 32
3.3.1 Tutarsızlık Eleştirileri 35
3.3.2 Belirsizlik Eleştirileri 40
4 TÜRKİYE EKONOMİSİNDE KÂR **50**
4.1 Kâr Oranı Hesaplama Literatürü 51
4.2 Türkiye Ekonomisi Kâr Oranı Literatürü 57

4.3 Kâr Oranı Hesaplama Yöntemi 58
4.4 Hesaplama Sonuçları 60
4.4.1 Toplam Ekonomi 61
4.4.2 İmalat 64
4.4.3 Tarım 66
4.4.4 Maden, Enerji ve Ulaştırma 69
5 SONUÇ 72
KAYNAKÇA 74
EKLER 81

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Mutlak Artı Değer 9
Tablo 2: Göreli Artı Değer 13
Tablo 3: Farklı Organik Bileşimlerle Oluşan Farklı Kâr Oranları 24
Tablo 4: Farklı Sabit Sermayeler ile Metaların Fiyatı ve Değerinin Belirlenmesi.... 25
Tablo 5: Değerlerin Üretim Fiyatlarına Dönüşmesi 25

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: Kâr Oranı; Toplam Ekonomi 61
Şekil 2: Kâr Oranı ve Kâr Payı; Toplam Ekonomi 62
Şekil 3: Kâr Oranı, Kâr Payı ve Hasıla Sermaye Oranı; Toplam Ekonomi 63
Şekil 4: Kâr Oranı; İmalat 64
Şekil 5: Kâr Oranı ve Kâr Payı; İmalat 65
Şekil 6: Kâr Oranı, Kâr Payı ve Hasıla Sermaye Oranı; İmalat 66
Şekil 7: Kâr Oranı; Tarım 67
Şekil 8: Kâr Oranı ve Kâr Payı; Tarım 68
Şekil 9: Kâr Oranı, Kâr Payı ve Hasıla Sermaye Oranı; Tarım 68
Şekil 10: Kâr Oranı; Maden, Enerji ve Ulaştırma 69
Şekil 11: Kâr Oranı ve Kâr Payı; Maden, Enerji ve Ulaştırma 70
Şekil 12: Kâr Oranı ve Hasıla Sermaye Oranı; Maden, Enerji ve Ulaştırma 71
Şekil 13: Kâr Oranı, Kâr Payı ve Hasıla Sermaye Oranı; Maden, Enerji ve Ulaştırma 71

KISALTMALAR LİSTESİ

SOB	: Sermayenin Organik Bileşimi
SDB	: Sermayenin Değer Bileşimi
STB	: Sermayenin Teknik Bileşimi
KODEY	: Kâr Oranının Düşme Eğilimi Yasası

1 GİRİŞ

Marx'ın yekpare ve bütünlüklü bir kriz teorisi olup olmadığı literatürde geniş tartışmalara yol açmıştır. Kapital'in bitmemiş bir eser olması ve Marx'ın krizler hakkında düşüncelerinin dağınık halde bulunması bu tartışmaların ortaya çıkmasını sağlamıştır. Buna göre Marx'a atfedilen en az üç kriz teorisi bulunmaktadır; Eksik Tüketim Teorisi, Orantısızlık Teorisi ve Kâr Oranının Düşme Eğilimi Yasası.

Bu çalışmanın amacı Marx'ın kriz teorisi olarak Kâr Oranının Düşme Eğilimi Yasası'nın (kısaca eğilim yasası) sunduğu araçlarla Türkiye ekonomisinin kârlılığını incelemektir. Eğilim yasası, kârlılığı etkileyen eğilim ve karşı koyucu eğilimlerin toplamından oluşmaktadır. Buna göre uzun vadede kapitalistler arası rekabet sonucu ekonomide oluşan ortalama kâr oranı düşme eğilimindedir.

Eğilim yasası öncelikle kapitalist krizlerin doğasına ilişkin bir belirlenim yapmaktadır. Buna göre iktisadi krizler bir dışsal etki veya beklenmedik siyasi ve iktisadi şartların bir sonucu olarak değil bizatihi kapitalizme içkin bir süreç olarak ortaya çıkmaktadır. Krizleri oluşturan koşullar kapitalist üretim ilişkileri içinde ortaya çıkmaktadır. Kapitalist üretimin temel motivasyonu olan kârlılık, yine sermayenin hareket yasalarının kendi içsel dinamikleri ile düşme eğiliminde olmaktadır. Kâr oranındaki bu düşüş, iktisadi krizlerin temel nedenidir. Böylelikle bir ekonominin kâr oranı incelenerek krizin oluşma koşulları gözlemlenebilmektedir.

Eğilim yasası çerçevesinde incelenen ekonomide bölüşüm ilişkilerindeki değişim takip edilebilmektedir. Bir krizin aşılması ancak düşen kâr oranını restore edebilecek büyüklükte bir karşı koyucu eğilimin hayata geçirilmesi ile mümkün olabilmektedir. Kâr oranı, sömürü oranının göreli olarak arttırılması ve sermayenin organik bileşiminin düşürülmesi ile arttırılabilmektedir. Sömürü oranında yaşanan artış bölüşüm ilişkilerinin sermaye lehine tekrar düzenlendiğini göstermektedir.

Eğilim yasasının teorik arka planı temel Marksist değer kategorilerine dayanmaktadır. Bu nedenle bu çalışmada öncelikle emek değer kuramının temel kavramları incelenmektedir. Değer ve artı değerin oluşumu ve özellikle artı değerin arttırılma

süreci bu bölümde sunulmaktadır. Eğilim yasasının temel bir unsuru olması sebebiyle sermayenin organik bileşimi ve üretken emek tanımı da bu bölümde incelenmektedir. Son olarak Marksist kâr oranının oluşumu ve ekonomide ortalama kârın belirlenmesi süreci tanıtılmaktadır.

Bir sonraki bölüm, literatürde genişçe tartışılan eğilim yasasının söz konusu eleştiriler üzerinden özelliklerinin incelenmesinden oluşmaktadır. Yasa, temelde belirsiz veya tutarsız olduğu yönünde eleştirilmiştir. Belirsizlik, yasanın öngördüğü biçimde ekonomide kâr oranı hareketliliğinin gözlemlenemeyeceğini ve krizi oluşturan koşulların kâr oranı ile bağlantısının netleştirilemeyeceğini ifade etmektedir. Tutarsızlık ise yasanın içsel bağlantılarının tutarlı olmadığını ve dolayısıyla gerçeklikle uyumsuz olduğunu belirtmektedir. Bu bölümde bu eleştiriler ve bunlara karşı özellikle çağdaş Marksist iktisatçılar tarafından geliştirilen cevaplar ile yasanın özellikleri incelenmektedir.

Son bölüm ise kâr oranının hesaplanma yöntemi ve ölçüm sonuçlarından oluşmaktadır. Kâr oranı toplam kârın toplam sabit sermaye stokuna bölünmesi ile elde edilmektedir. Daha sonra kâr formülü bölüşüm ve teknoloji unsurlarına ayrılarak kârlılıktaki değişimin kaynağı belirlenmektedir. Ekonominin tamamı, imalat sektörü, maden, enerji, ulaştırma ve tarım sektörlerinin kâr oranları ve kâr oranı bileşenleri bu bölümde incelenmektedir.

2 EMEK DEĞER TEORİSİ

İnsan ihtiyaçları doğada kendiliğinden bulunan nesneler veya doğanın sağladığı imkânlar ile karşılanmaktadır. Doğanın bütün ihtiyaçları doğrudan karşılayamadığı durumlarda insan tarafından doğa üzerinde dönüştürücü faaliyet uygulanarak tüketim mümkün kılınmaktadır. Emek, söz konusu dönüştürücü faaliyeti gerçekleştiren temel güç olarak tanımlanabilmektedir. Doğayla kurulan bu ilişki, giderek artan ve çeşitlenen insan ihtiyaçlarının karşılanmasına ve üretici güçlerin gelişmişlik düzeyine bağlı olarak, karmaşık hale gelmektedir. En nihayetinde emek dolayımı ile bir ihtiyaca karşılık gelecek ürünler üretilmektedir. Bu ürünlerin birbirleri ile mukayese edilebilirliğini sağlayan şey değer teorisinin konusunu oluşturmaktadır. Marx'ın değer kanunu, kısaca ve genel hatlarıyla malların birbirleri ile değişim oranlarının, buna bağlı olarak her malın üretim miktarının ve üretimdeki toplam emek gücünün iş kolları arasında dağılımının açıklayıcı ifadesidir (Selik, 2016, 59). Her halükârda bütün bu süreçler üretim ile ilgilidir. Bir diğer ifadeyle Marksist değer teorisi bir üretim teorisidir (Savran, 2012a, 122).

Marx, Kapital'e çalışma konusu olan kapitalizmi ve onun işleyiş biçimini anlamak amacıyla kapitalizmin en temel hücresi denebilecek metanın analiziyle başlamaktadır. Bir bakıma bütün olarak kapitalist üretim biçimini meta cisminden başlayarak tarif etmektedir. Çünkü "kapitalist üretim tarzı muazzam bir meta yığını" görünümündedir (Marx, 2011, 49). Kapital ve Marksist değer teorisi, bu meta yığını içerisindeki tek bir metanın analiziyle başlamaktadır.

Meta, temel olarak iki ayrı değeri ifade etmektedir. Bunlar, metanın sağladığı yararı gösteren kullanım değeri ve başka bir kullanım değeri elde etmek amacıyla mübadele edilebilirliğini gösteren değişim değeridir. Meta, mahiyeti fark etmeksizin "her şeyden önce taşıdığı özelliklerle şu ya da bu türden insan ihtiyaçlarını karşılayan dışsal bir nesne, bir şeydir" (Marx, 2011, 49). Yani meta insan ihtiyaçlarına yönelik yarar sağlayan bir nesnedir. Metanın bu yönü kullanım değeri olarak adlandırılmaktadır. Sağladığı bu yarar üzerinden tarif edildiğinden kullanım değeri ancak tüketildiğinde gerçekleşmiş olmaktadır. Kullanım değeri mübadele değerinin maddi taşıyıcısıdır.

Ürünün kullanım değeri sayesinde mübadele edilebilmesi onu meta haline getirmektedir (Marx, 2011, 49-50).

Metanın tarifi için yalnızca kullanım değerine sahip olması değil aynı zamanda başkaları için de bir ihtiyaca karşılık gelmesi gerekmektedir. Metanın diğer yönü ise mübadele veya değişim değeri olarak ifade edilmektedir. Kullanım değerleri niteliksel olarak farklılaşabilirken değişim değeri ise ancak niceliksel olarak farklı olabilmektedir. Bir metanın mübadele değeri başka bir meta dolayımıyla belirlenebilir. Yani herhangi bir metanın mübadele değeri kendisinden farklı herhangi bir meta üzerinden birçok kez ölçülebilmektedir. Öyleyse birbiri ile mukayese edilebilen bütün tekil metaların taşıdığı ve mukayeseyi mümkün kılan bir öz bulunmalıdır (Marx, 2011, 50-51).

Metaların kullanım değerleri göz ardı edildiğinde geriye yalnızca bir emek süreci sayesinde yaratılmış olmaları kalmaktadır. Böylelikle, emek ürünlerince içerilen somut emeğin biçimleri de göz ardı edilmiş olmaktadır. Metanın marangoz emeğinin ya da terzi emeğinin ürünü olması bir şeyi değiştirmemekte, bütün emekler soyut ve birbirine eşit insan emeği haline gelmektedir. Böylelikle mübadeleye konu olan metaların değeri, birbirinden farksız ve donmuş insan emek gücü miktarı kadardır. Burada kastedilen metada içerilen emek gücü miktarı her bir çalışanın kendi kişisel becerileri dolayısıyla harcadığı az ya da çok emek gücü miktarı değildir. Homojen bir emek gücü miktarı kastedilmektedir. Toplumun toplam emek gücü miktarı tek tek bireylerin emeklerinin toplamı olduğuna göre metada içerilen emek gücü miktarı da bu toplamın bir ortalamasıdır. Yani el becerileri dolayısıyla ortalamadan daha uzun ya da daha kısa bir sürede bir ürünü ortaya koyabilen bir kimsenin yarattığı meta daha az veya daha çok değerli olmayacaktır. Özetle, bir emek ürününün değerini belirleyen şey ürünün yaratılması için toplumsal olarak gerekli emek zaman miktarıdır (Marx, 2011, 52-53).

Meta üretimi yalnızca kapitalizm altında mümkün ve gerçekleşmiş olan bir durum değildir. Kapitalizm olmadan basit meta üretimi ve mübadele mümkün olabilmektedir. Kapitalizme özgü olan şey, işçilerin emek gücünün özel bir meta şeklinde alınıp satılabilmesi ve meta üretiminde kullanılabilmesidir (Fine, Saad-Filho, 2012, 38-40). Kapitalizme özgü olan ve belki de en belirgin özellik olan bu durum, kendiliğinden bir süreç olarak değil fakat belirli tarihsel şartlar altında ve özel olarak değer yaratma amacıyla oluşmuştur.

Kapitalizm altında değerin yaratıcısı emek gücü veya ücretli emektir. Ücretli emek iki koşul altında ortaya çıkmaktadır. İlk koşul emek sahibinin mülksüz hale getirilmesidir. Bu, emekçinin zorunlu olarak kendi üretiminden kopması ve emek gücünü satması anlamına gelmektedir. İkinci koşul ise işçinin özgürleşmesidir. Bu koşul kapitalizmi kölecilikten ayırmaktadır. İşçi, başka bir seçeneği olmamasına karşın emek gücünü belirli bir süre için özgürce satmaktadır. Bu mübadelenin belirli bir süre için olması işçinin kendi emek gücü üzerindeki tasarrufunu göstermektedir. Emek gücünün satılması işçi ve sermayedar açısından aynı anlama gelmemektedir. İşçi için kendisini yeniden üretmek için bir gereklilikten başka bir şey değildir. Yani bu mübadelede işçi bir kullanım değeri elde etmektedir. Sermayedar için durum farklıdır. Satın alınan emek gücünün kullanım değeri sermayenin mülkiyetine geçmektedir. Bu özel meta artık sermayedar için değer yaratmaktadır (Savran, 2012a, 114-116).

2.1 Artı Değer

Yukarıda belirtildiği gibi Marksist değer teorisi bir üretim teorisidir. Değerin kaynağını mübadelede değil ama üretim esnasında görmektedir. Basit meta mübadelesinde bir kişi herhangi bir amaçla elindeki metayı başka bir ihtiyacını karşılayacak bir kullanım değeri elde etmek için satabilmektedir. Satın alacağı değer, büyüklük olarak, bir spekülasyon olmadıkça, elindeki değerin büyüklüğüyle aynı olacaktır (Fine, Saad-Filho, 2012, 48-49). Basit meta mübadelesi şu şekilde gösterilebilir:

$$\boldsymbol{M - P - M}$$

Görüldüğü gibi mübadele süreci belli bir değer büyüklüğünde meta ile başlayıp yine aynı değer büyüklüğündeki başka bir meta ile bitmektedir. Meta, önce paraya dönüşmektedir (M-P). Marx buna metanın ilk başkalaşımı ya da metanın ölümcül sıçraması demektedir (Marx, 2011, 112-113). Çünkü toplumsal iş bölümü meta sahibinin ihtiyaçlarını çeşitlendirdiği ölçüde ihtiyaçlarını karşılaması için yapması gereken işi tek yönlü hale getirmiştir. Bu nedenle meta sahibi için elindeki ürünün yalnızca mübadele değeri söz konusudur ve ürünün para sahibi için bir kullanım değeri belirtmesi zorunludur. Nihayetinde elde edilen para ile bir ihtiyaca karşılık gelen bir kullanım değeri satın alınmaktadır. Satın alınan bu değer yine metanın sahibi için başkalaşmış durumda; yalnızca bir değişim değeri ifade etmektedir. Böylelikle

mübadele sürecini başlatan ve bitiren alışverişte aynı değer korunmuş olmaktadır. Satın almak için satmak işlemi herhangi bir değer yaratmamıştır.

Bu mübadele sürecinin para ile başlayıp yine aynı büyüklükte bir para ile bitmesi beklenemez.

$$\boldsymbol{P - M - P}$$

Burada yine aynı parayı elde etmek için bir mübadele sürecinin işlemesi tamamen anlamsız olacaktır (Hunt, 2005, 276-277).

Yukarıdaki mübadelenin gerçekleşmesi ancak daha pahalıya satmak için almak şeklinde mümkündür. Bu bizi kapitalist üretime götürecektir. Sermaye kendini genişleten değer olarak ifade edilmektedir. Para yalnızca daha çok para yaratmaktadır. Üretim için yapılan mübadele daha fazla değer yaratarak mümkün hale gelmektedir. Üretim süreci incelenerek oluşturulan artı değerin kaynağına ulaşılmaktadır (Fine, Saad-Filho, 2012, 50-51).

Değerin kendini genişletmesi aşağıdaki şekilde ifade edilebilir:

$$\boldsymbol{P - M - P'}$$

Marx, bunu sermayenin genel formülü olarak tanımlamaktadır (Marx, 2011, 152-159). Bu sürecin sonunda ulaşılan değer (P'), üretim için kullanılan girdilerin değerinden (P) daha büyüktür. Demek ki belirli bir miktar para ile satın alınan üretim girdileri kendini genişleterek daha büyük bir değer haline gelmiştir. Bu süreç biraz daha açılırsa:

$$\boldsymbol{P - M}(\text{Ü}\boldsymbol{A, EG}) \ldots (\text{Ü}) \ldots \boldsymbol{M' - P'}$$

Sürecin ilk aşamasında öncelikle belirli bir miktar para ile üretim araçları ve emek gücü satın alınmıştır. Üretim araçlarının, hammadde, teknoloji ve üretimin mekânı olduğu söylenebilir. Satın alınan emek gücü ise özel bir metadır. Emek gücünün belirli bir süre için satılmasının işçi ve sermaye sahibi açısından ifade ettiği anlam yukarıda belirtilmişti. Burada üretim için satın alınan değerlerin maliyetlerinden daha fazla emek zaman ya da değer yaratmış olması gerekmektedir. Kendi maliyetinden daha çok değer yaratan tek meta emek gücüdür.

Emek gücü ve üretim araçlarından oluşan, satın alınan metalar, üretim sürecinde kendi maliyetlerinden daha büyük bir değer haline gelerek üretim sürecini sonlandırırlar. Yani M, kendinden daha büyük bir değeri ifade eden M''a dönüşmüştür. Bunu gerçekleştiren de emek gücüdür. Değerler kısaca şu şekilde ifade edilebilir:

$$P' = P + \Delta P = M'$$

Üretim çıktıları, girdilerin maliyeti ve üretim anında yaratılan değerin toplamına eşittir. Bu da toplam üretilen metanın değer miktarına eşittir. Buradan girdi maliyetleri çıkartıldığında ($P = M$) geriye yaratılan artı değer ya da sermaye için kâr (ΔP) kalmaktadır.

Böylece artı değerin üretilme süreci ve kaynağı incelenmektedir. Marx artı değer yaratma yöntemlerini de birbirinden ayırarak ele almıştır. Sermaye sahibi ya iş gününü uzatarak ya da emek gücünün verimliliğini arttırarak yaratılan toplam artı değeri arttırmaya çalışır. Bunlar göreli ve mutlak artı değer yaratmadır (Fülberth, 2014, 30-32). İlerleyen bölümlerde de görüleceği gibi bu çalışmanın kapsamı esas olarak göreli artı değer yaratımının temelini oluşturduğu bir süreç üzerinde kurgulanmıştır.

2.1.1 Mutlak Artı Değer

Marx'a göre kapitalizmin temel hareket motivasyonu artı değer elde etmek için meta üretimidir (Marx, 2011, 189). Öyleyse sermaye sahibi daha büyük artı değer yaratmanın yöntemini bulacaktır. Elbette bunu işçi sınıfının mücadelesinin gelişkinlik düzeyine bağlı olarak bir kısıt altında yapacaktır. Kapitalist üretim biçiminin başlangıcında mutlak artı değer yaratmak önemli bir aşamayı temsil eder. Sermaye ilk aşamada tarihsel olarak aktarılan şekliyle emek sürecini ele geçirir. Burada kapitalizm kendinden önceki üretim sistemlerinden ancak biçimsel olarak farklılaşır. Önceki sistemlerde zora dayalı doğrudan el koyma şeklinde gerçekleşirken, kapitalizmde artı değer dolaylı olarak ele geçirilmektedir (Rosdolski, 2012, 239-244).

Kapitalist bir ilişkide emek gücünün kendi değeri üzerinden alınıp satıldığı varsayılırsa, emek gücünün değeri kendini üretmek için gerekli emek zamandır denilebilir (Marx, 2011, 227-228). Bir işçinin tekrar çalışabilmesinin, emek gücünün sarf edilebilmesinin koşulları gerekli emek zaman tarafından belirlenmektedir. Öyleyse gerekli emek zamanın veri olduğu bütün durumlar için daha fazla artı değer yaratmak iş günü süresi ve işin yoğunluğuyla kısıtlanmıştır. İşçi ve sermayedar arasında emek gücünün kullanım değeri üzerinden yapılan mübadele her iki tarafın kendi koşullarıyla belirlenmektedir. Emek gücü meta olarak kapitalist tarafından satın alınır. Marx, söz konusu iş gününün "…bizzat meta mübadelesinin doğasından kaynaklanan bir sınırı yoktur" demekte, alıcı ve satıcı arasındaki mübadelenin her iki taraf için de eşit hakları olduğunu belirtmektedir. Yani "kapitalist, iş gününü mümkün

olduğu kadar uzatır…işçi, iş gününü belli bir normal büyüklükle sınırlamak isterken satıcı olarak buna hakkının olduğunu iddia eder…burada, her ikisi de meta mübadelesi yasasının damgasını taşıyan iki hak arasındaki bir çatışkıyla karşı karşıya kalıyoruz. Eşit haklar arasındaki son sözü kuvvet söyler" diyerek mutlak artı değer yaratmanın sınırlarının sınıflar arasındaki mücadelede bulunacağına işaret etmektedir (Marx, 2011, 231-232)

Bir iş günü gerekli emek zaman ya da karşılığı ödenmiş emek ve gün içinde yaratılan artı değer ya da karşılığı ödenmemiş emek olarak ikiye ayrılabilir. Burada belirtilmelidir ki artı değer, karşılığı ödenmemiş emek süresiyle ilgili olarak belirlenir. Karşılığı ödenmemiş emek süresi ne kadar büyükse sermaye açısından el konulan değer miktarı da o kadar büyük olacaktır (Marx, 2011, 228-232). Örnek vermek gerekirse; bir iş gününün 12 saat olduğu düşünülsün. Bunun 6 saati, işçinin kendini yeniden üretmek için gerekli olan emek zaman miktarını belirtsin. Dolayısıyla geri kalan 6 saat karşılığı ödenmemiş emek olacaktır. Aynı zamanda sermayedar için artı değer anlamına gelecektir. Verili koşullar altında, teknik ilerleme yokken, kapitalist, ancak iş gününü uzatarak, örneğin 15 saate çıkararak, daha fazla artı değer oluşmasını sağlayabilir. Çünkü emek gücünün yeniden üretilmesi için gerekli emek zamanı kısaltamayacaktır.

Artı değer oranı, artı değer zamanının gerekli emek zamana bölünmesiyle bulunur (Marx, 2011, 229). Öyleyse iş günü 12 saat iken artı değer oranı (6/6) %100 olarak bulunacaktır. İş günü süresi 15 saate çıkartıldığında ise artı değer oranı (9/6) %150 olacaktır. Veya işçi örgütlülüğü ve mücadelesine bağlı olarak iş günü kısaltılabilir. Örneğin iş günü süresi 9 saate düştüğünde artı değer oranı (3/6) %50 olacak yani düşecektir. Artı değer oranı iş gününün süresi hakkında tek başına bilgi vermez. Fakat gerekli emek ile artık emeğin birbiriyle mukayesesi hakkında bilgi verir. Bu aynı zamanda sömürü oranı demektir. Yani artı değer oranı bir işçinin hangi düzeyde sömürüyle karşı karşıya olduğunu söylemektedir. Sömürü oranına *s,* gerekli emek zamana *v* (aynı zamanda değişir sermaye denilmektedir), artık emeğe de *m* denilirse, sömürü oranı ya da artı değer oranı şu şekilde formüle edilebilir;

$$\boldsymbol{s = \frac{m}{v}}$$

Burada *m* ile *v* toplam canlı emeği ifade etmektedir. Yani toplam yaratılan değer miktarını göstermektedir. *v*'ye değişir sermaye denilmesinin nedeni satın alınan emek

gücünün üretim süresince metaya aktaracağı değerin önceden belirlenememesidir. Öte yandan Marx, hammadde ve üretim esnasında aşındığı ölçüde sabit sermayeyi de değişmez sermaye, *c*, olarak adlandırmıştır (Fine, Saad-Filho, 2012, 55). Bir diğer ifade ile hammadde, teçhizat gibi üretim sürecinde genişlemeyen üretim araçlarına harcanan sermayeye değişmez sermaye denmektedir. Emek gücü için harcanan sermayeye ise değişir sermaye denilmektedir. Çünkü emek gücü üretimde genişleyerek daha büyük bir değer yaratabilmektedir. Emek gücü dışındaki üretim araçlarının yarattığı değer ancak üretildikleri esnada kendilerine aktarılan, kendilerinde gömülü bulunan ve değişmeyen bir değerdir (Foley, 2010, 57-58)

Böylelikle bir metanın toplam değeri değişmez sermaye ve canlı emeğin toplamından oluşmaktadır denilebilir. Metanın toplam değeri λ olarak ifade edilirse:

$$\boldsymbol{\lambda = c + v + m}$$

Görüldüğü gibi metanın değeri sermaye açısından toplam maliyet ve kârın toplamıdır. Değişir ve değişmez sermaye maliyet, artı değer ise kârdır (Fülberth, 2014, 33-35).

Tablo 1 : Mutlak Artı Değer

Karşılığı Ödenmiş Emek Süresi	Karşılığı Ödenmemiş Emek Süresi	→	İş Günü
Ücretler (Değişir Sermaye)	Kârlar (Artı Değer)	→	Toplam Değer
Gerekli Emek	Artı Emek	→	
			Üreten Emek

Emek Gücünün Değeri 6 Saat 12 Saat 15 Saat

Kaynak: (Foley, 2010, 66)

Tabloda iş günü uzunluğu başlangıçta 12 saat olarak belirtilmiştir. Emek gücünün değeri 6 saat ve dolayısıyla artık emek de 6 saattir. İş günü süresi 15 saate çıkartıldığında emek gücünün değeri değişmezken artık emek süresi 9 saate çıkmıştır. Yani işçinin kendisini yeniden üretebilmesi için gerekli ihtiyaçların değeri değişmemiş, gerekli emek zaman aynı kalmış, fakat artık emek büyüklüğü artmıştır.

2.1.2 Göreli Artı Değer

Mutlak artı değer üretimi, gerekli emek zaman sabit iken iş günü ve yoğunluğunun artması ile mümkündür, buna karşın göreli artı değer üretimi ise iş günü süresi sabitken gerekli emek zamanın azaltılması ile gerçekleşir (Savran, 2012a, 123-124). Mutlak artı değer üretiminde iş günü süresi işçi örgütlülüğü ve mücadelesi ile sınırlandırılmışken göreli artı değer üretimi teknik ilerleme ile dolayımlanır. İş günü uzamamakta ama sömürü artmaktadır. Her iki yöntemde de artı değer oranı ya da sömürü oranı artarken göreli artı değer üretiminde sömürü dolayımlandırılarak görünmez kılınmaktadır. Teknik ilerleme bir üretimde gerekli emeği kısaltıp verimliliği arttırır, emek gücüne daha az ihtiyaç duyularak üretim yapılabilir hale getirilmektedir fakat kapitalist üretim tarzında bu yalnızca artı değer ya da sömürü aracıdır. Teknik ilerlemeyle birlikte geçimlik ihtiyaçların karşılanması için gereken emek zaman azalmakta, üretim esnasında artık emek süresi yani toplam artı değer büyüklüğü artmaktadır (Sweezy, 2015, 43-46).

Bir iş günü sabitken artık emeğin arttırılması ancak gerekli emek zamanın azaltılması pahasına mümkündür. Bir iş gününün 12 saat olarak sabit olduğu varsayılsın. Emek gücünün bir günlük değeri ise 60 TL olsun. Bu durumda eğer bir iş saati 10 TL ile temsil ediliyorsa iş gününün 6 saatlik kısmı gerekli emek olur. Geriye kalan 6 saat ise artı değerin büyüklüğünü gösterir. Böylece, kapitalist, artı değer büyüklüğünü, işçinin saatlik ücretini düşürerek arttırabilir. Örneğin işçinin saatlik ücreti 10 TL yerine 5 TL'ye düşürülebilir. Yeni durumda artı değerin büyüklüğü 90 TL ile temsil edilmiş olur. İşçi ücreti ise 30 TL olarak işçinin emek gücünün değerinin altında belirlenmiştir. İşçi daha az geçim aracı elde edebileceğinden emek gücü eksiltili olarak yeniden üretilmiş olacaktır. Bu, işçi örgütlülüğü ve mücadelesi ile sınırlandırılmıştır. Ayrıca metaların ve dolayısıyla özel bir meta olan emek gücünün tam değerinden alınıp satıldığı varsayıldığı için buna odaklanılmamaktadır. Göreli artı değer, işçi ücretlerinin emek gücünün değerinin altında belirlenmesiyle değil emek gücü değerinin düşürülmesiyle yaratılır (Marx, 2011, 305-307).

Yukarıdaki örnekte, metaların tam değerinden alınıp satıldığı varsayımı altında, göreli artı değer üretimi, saatlik işçi ücretlerinin 5TL'ye düşürülmesi ile değil emek gücü değerinin yani işçinin emek gücünün yeniden üretilmesi için gerekli geçimlik ihtiyaçların değerinin 60TL'den 30TL'ye düşürülmesi ile gerçekleşmektedir. Yani işçi ücretleri 10 TL olarak sabit iken emek gücünün yeniden üretilmesi için gerekli

geçimlik ihtiyaçlar 6 saat yerine 3 saatte üretilmiş olmaktadır. Gerekli emek zaman azalmakta, bu ise emeğin üretkenliğindeki artış ile mümkün olabilmektedir.

Daha fazla artı değer üretmenin yöntemi olarak ve özel bir meta olan emek gücü dahil bütün metaların tam değeri üzerinden mübadele edildiği varsayımı altında sermaye, göreli artı değer yaratarak veya daha çok artı değer yaratmak için sürekli genişler. Bu genişleme, teknik ilerleme ile emeğin üretkenliği arttırılarak gerçekleşmektedir. Bu koşullar altında ulaşılan her sınır, sermaye için yalnızca aşılması gereken bir uğraktır. Üretimin ulaşılan her uğrağı değişmektedir. Yalnızca kullanım değeri yaratan bütün üretimler de bu döngüye tabi kılınmaktadır. Bu hem doğanın hem toplumun incelikli araştırılması ve dönüştürülmesiyle gerçekleşmektedir. Doğa, içinde başkaları için bir kullanım değeri barındırabilecek bütün nesneleri ile incelenir veya kullanım değeri elde etmek amacıyla yapay işlemlerle dönüştürülür. Toplum ise bütün nitelikleri ile geliştirilerek yeni ve çok çeşitli ihtiyaçları yaratılıp karşılanarak bütün bu sürece tabi kılınmaktadır. Sermayenin kendinden önceki üretim biçimlerini yok ederek ve kendi içinde sürekli devrim halinde yenilenerek büyüyüp ilerlemesi böylelikle anlamını bulmaktadır. Bütün oburluk ancak daha çok artı değer yaratmanın yollarını bulmak ile ilgilidir (Rosdolski, 2012, 244-248).

Göreli artı değer, işçinin kendisi için çalışmak zorunda olduğu iş günü süresinin kısaltılarak, verimliliğin arttırılmasıyla metaların ucuzlatılması ve böylece emek gücünün kendisinin ucuzlatılması anlamına gelmektedir. Marx, Kapital'in birinci cildinin dördüncü kısmında bunu sağlamanın koşullarını incelemektedir. Çok sayıda işçinin aynı üretim sürecinde planlı olarak birlikte çalışması anlamına gelen "el birliği" gerekli verimliliğin arttırılmasının temelidir. Çünkü çok sayıda işçinin birbirinden ayrı olarak üretecekleri toplam ürün ile bir arada çalışarak yaratacakları toplam ürün aynı değildir. Bir arada daha çok ürün üreteceklerdir. Söz konusu bir arada çalışmanın basit şekli "…daha gelişmiş biçimlerin yanında özel bir biçim olarak görünse bile, kapitalist üretim tarzının temel biçimi olarak kalır" (Marx, 2011, 306-326). Bu süreci birçok işçinin bir arada çalışması ve fakat üretimin belirli bir parçası etrafında yoğunlaşması ile iş bölümü izler (Marx, 2011, 327-328).

El birliği ile üretim araçları çok sayıda işçi tarafından aynı anda kullanılır. Çok sayıda işçi tarafından aynı anda kullanılan üretim araçları tekil olarak ürünlere daha küçük bir değer aktarmaktadır. Bunun nedeni aktarılan toplam değerin, el birliği sayesinde, yaratılan daha fazla toplam ürün kütlesi arasında dağılıyor olmasıdır. Üretim

araçlarının birçok işçi tarafından aynı anda kullanılması üretimde göreli olarak daha küçük bir değerle yer almasını sağlar. Bu durum metanın toplam değeri içindeki değişmez sermayenin azalması ve dolayısıyla metanın değerinin aynı ölçüde düşmesi anlamına gelir. Metaların ucuzlaması ise daha önce belirtildiği gibi emek gücünün değerinin düşmesi ve dolayısıyla işçinin geçimlik ihtiyaçların karşılanması için çalışmak zorunda olduğu sürenin kısalması ve artık emeğin, dolayısıyla da artı değer büyüklüğünün artması demek olur (Marx, 2011, 316-317).

Sermayenin göreli artı değer yaratma olarak değerlenmesi çeşitli zorluklarla karşılaşmaktadır. Daha çok artık emek ve artı değer anlamına gelen gerekli emeğin belirli sınırları aşarak azalması, bu zorlukları görünür kılmaktadır (Rosdolski, 2012, 249). Bu, üretkenlik artışı ile artı değerin artışı arasındaki ilişkiden kaynaklanmaktadır. Artık emeğin ya da artı değerin artması ancak gerekli emeğin azalması ile mümkün olabilmektedir. Fakat üretkenlikteki artış oranı ile artı değerin artış oranı aynı olmamaktadır. Artı değerin büyüklüğü, azalarak artmaktadır. Örneğin, başlangıçta gerekli emeğin 12 saatlik bir iş gününün 6 saati yani yarısı olduğu varsayılsın. Bu durumda artık emek de altı saat olacaktır. Yeni bir teknik ile üretkenlik iki katına çıkarsa gerekli emek, artık, günün yarısı değil çeyreği kadar olacaktır. Artı değer de çeyrek gün kadar artacaktır. Eğer üretkenlik tekrar iki katına çıkarsa, artı değer1/8 oranında artacaktır. Bu süreç tekrar ettikçe artı değer de azalarak artmaya devam edecektir. Söz konusu artış başlangıçtaki gerekli emeğin süresinin büyüklüğü ile ilgili olarak belirli bir oranda azalmaktadır. Başlangıçta gerekli emek süresi ne kadar büyük olursa sermayenin değerlenmesi de o oranda artacaktır. Gerekli emek süresi azaldıkça, sermayenin üretkenliği arttırarak elde edeceği kazanç da azalacaktır. Demek ki üretkenlik artış hızı yükseldikçe, sermayenin değerlenme hızı azalarak artacaktır (Marx, 2014, 358-361).

Göreli artı değer üretimi, üretkenlik artışına ve dolayısıyla genel olarak teknik gelişmeye bağlı ise bu süreç değersizleşme eğilimi olarak ifade edilebilir. Değersizleşme, temelde üretim için gerekli olan emek zamanın azalmasıdır. Yani teknik ilerleme ile birlikte birim metaya taşınan toplam emek zaman azalmaktadır (Karahanoğulları, 2012, 205-209). Çünkü yeni bir tekniğin hayata geçmesi için gerekli emek zaman ile hayata geçtiğinde tasarruf edilen emek zaman aynı olursa üretkenlik artmamış olacaktır. Sonuçta bu uğraş daha fazla artı değer anlamını taşımayacaktır. Emek, yalnızca yer değiştirmiş olacaktır. Öyleyse, yeni tekniğin tasarruf edilen emek

zamandan daha az emek zaman gerektirerek yaratılması gerekmektedir. Bu da üretim esnasında yeni teknik ile birim metaya taşınan değerin, canlı emeğin kattığı değerden daha düşük olması demek olur (Marx, 2011, 375). Nihayetinde bir metanın değeri kendisini yaratan değişir ve değişmez sermayenin toplamından oluşuyorsa, değişmez sermayenin büyümesi metaya taşınan emek zamanın azalması ve değersizleşmesini sağlar. Değersizleşmenin, her yeni tekniğin bir öncekinden daha az emek zaman gerektirmesi varsayımı ile birikerek ilerleyen bir süreç olduğu söylenebilmektedir.

Göreli artı değerin iş günü süresi sabitken gerekli emeğin azaltılması ile oluştuğu belirtilmişti.

Tablo 2: Göreli Artı Değer

Karşılığı Ödenmiş Emek Süresi	←	Karşılığı Ödenmemiş Emek Süresi	İş Günü
Ücretler (Değişir Sermaye)	←	Kârlar (Artık Değer)	Toplam Değer
Gerekli Emek	←	Artık Emek	Üreten Emek
Emek Gücünün Değeri 3 Saat		6 Saat	12 Saat

Kaynak: (Foley, 2010, 67)

Tabloda işgünü 12 saat olarak sabittir. Buna karşın emek gücünün değeri değişmektedir. Emek gücünün değeri başlangıçta 6 saattir. Bu durumda artık emek süresi de 6 saat olmaktadır. Üretkenlik yeni bir teknik kullanımı dolayısıyla iki katına çıkartıldığında emek gücünün değeri 3 saate inmektedir. Bu durumda artık emek süresi 9 saat olmaktadır.

2.2 Sermayenin Bileşimleri

Artı değerin büyüklüğü, sermayenin değerlenmesini ifade etmektedir. Yaratılan artı değerin tamamının yeni bir üretim aşamasında kullanıldığı varsayıldığında üretimin ölçeğinin büyümesini de göstermektedir. Rekabet yasaları içerisinde hareket eden kapitalist firmalar artı değer büyüklüğünü değiştirmek için teknik ilerlemeye ihtiyaç duymaktadırlar. Teknik ilerleme ile emek gücünün üretkenliğini arttıran ve dolayısıyla

üretilen metaların değerini düşüren firmalar karşısında aynı düzeydeki tekniği kullanmayan firmalar ayakta kalamayacaktır.

Fakat, her sektörün kendi koşulları itibariyle sahip olduğu teknik düzey farklı olacaktır. Böylelikle her düzeyde üretim için öndelenen sermayenin içerdiği değişir ve değişmez sermaye miktarları farklı olmaktadır. Bu, aynı zamanda sermayenin bileşenleri arasındaki ilişkiyi de göstermektedir (Mandel, Freeman, 2008). Bu ilişki çeşitli anlamlar taşımaktadır.

Yaratılan artı değer, emeğin üretkenliğine bağlı olarak değişir. Kapitalist, artı değer miktarını büyütmek için emeğin üretkenliğini arttıracak yeni teknikler kullanır. Bu süreç kendini durmadan tekrar eder. Ulaşılan her teknik düzeyi bir yenisi izler. Emeğin üretkenliği de bu ölçüde artar. Üretimde kullanılan maddi girdiler ile bunu işleyerek çıktıya dönüştüren canlı emek arasındaki ilişkiye Sermayenin Teknik Bileşimi (STB) denilmektedir. STB bir anlamda girdi ile çıktı arasındaki ilişkidir (Saad-Filho, 2006, s. 137-150). Teknik ilerlemeyle birlikte emeğin üretkenliğinin artacağı ve böylelikle bu üretkenliği ifade eden STB'nin artmakta olduğu söylenebilmektedir. Fakat STB'nin ya da değişiminin doğrudan ölçümü yapılamaz. STB ancak değerler ile ölçülebilmektedir (Fine, Saad-Filho, 2012, 112-117).

Değişir sermaye ile değişmez sermaye arasında ilişkinin değer biçiminde ifadesi ise Sermayenin Organik Bileşimi (SOB) olarak isimlendirilir. Yani SOB emeğin üretkenliğinden doğan girdi ile çıktı arasındaki ilişkinin değer cinsinden ifadesidir (Mandel, Freeman, 2008, 43). Öyleyse SOB aşağıdaki gibi ifade edilebilir:

$$\boldsymbol{SOB = \frac{c}{v}}$$

Fakat SOB'daki değişimler bir yanılgıya neden olabilmektedir. Değişme, emeğin üretkenliği dolayısıyla gerçekleşebilmektedir. Aynı zamanda üretim araçlarının değerindeki bir değişme de SOB'un artmasına ya da azalmasına neden olabilmektedir. Bu ayrımı yapabilmek için değişmez sermayenin devreden kısmının değeri ile birim çıktıyı üretmek için gerekli değişir sermayenin oranı olan Sermayenin Değer Bileşimi (SDB) kavramı kullanılmaktadır (Saad-Filho, 2006, 143-144). Bu ayrım, aynı teknik düzeye sahip sermayeler arasındaki farklılaşan kâr oranlarını da açıklamaktadır.

Genel olarak kapitalizm koşulları altında rekabetin yasaları gereği sermayenin organik bileşimi teknik yenilik dolayısıyla artmaktadır. Söz konusu teknik yenilik daha fazla

artı değer ve dolayısıyla kâr kütlesi hedeflemektedir. Fakat yine aynı bağlamda kâr kütlesi artarken dahi kâr oranının azalması da bir eğilim olarak gerçekleşmektedir.

2.3 Üretken Olan ve Olmayan Emek Ayrımı

Kapitalizm altında değer yaratan ve genişleyen özel meta emek gücüdür. Bu gerçeklik bizi bütün ücretli emek türlerinin üretken olduğu sonucuna götürmemektedir. Çalışılan bazı iş kolları veya bu iş kollarında sarf edilen emek, üretken olmamaktadır. Böylece üretken olan ve olmayan emek arasında bir ayrım ortaya çıkmaktadır.

Üretkenlik, olumlu bir anlamı çağrıştırsa bile sermaye için artı değer yaratabilmeye işaret etmektedir. Artı değer ile birlikte sömürü ortaya çıkmaktadır. Üretken olmayan faaliyetlerde istihdam edilen emek, değer ve dolayısıyla artı değer yaratmaz. Fakat bu, sömürünün olmadığı anlamına gelmemektedir.

Üretken olan ve olmayan emek ayrımının yapılmasının bir gereklilik olup olmadığı ve kapitalizm altında böyle bir ayrımın varlığı çeşitli tartışmalara neden olmuştur. Ayrımının geçerliliğini korumasına karşın, ne tür faaliyetlerin üretken olarak sınıflandırılacağı yine tartışma konusu olmuştur. Ayrıca, ayrım korunarak üretken faaliyetleri üzerinden artı değer hesaplamaları ve üretken olmayan iş kollarında çalışan işçiler için sömürü oranları hesaplanmasının yapıldığı çalışmalar mevcuttur.

Kapitalist üretimin doğrudan amacı artı değer üretimi olduğu için bunu sağlayan yani sermayenin değerini genişleterek artı değer oluşturan emek süreci üretici emek, emek faaliyetini uygulayan işçi de üretici işçi olmaktadır. Artı değer üretimini tekrarlayacak olursak bir üretimde toplam öndelenen sermaye değişir ve değişmez sermayenin toplamı kadardır. Değişmez sermayenin değeri genişletemeyeceği bilindiği için çıktıdaki değişim yani artı değer, değişir sermayenin? bir fonksiyonu olacaktır (Marx, 2011, 800).

Üretimde öndelenen toplam sermayeye $\boldsymbol{C}$ denilirse:

$$\boldsymbol{C = c + v}$$

Üretimin sonunda toplam sermaye genişleyecek ya da büyüyecektir:

$$\boldsymbol{C' = C + \Delta C}$$

Söz konusu genişleme değişir sermaye ile ilişkili olduğu için toplam sermayedeki değişim aslında değişir sermayedeki değişime denk olacaktır:

$$\Delta C = \Delta v$$

Öyleyse:

$$C' = c + (v + \Delta v)$$

Artı değer miktarı böylelikle gösterildiğine göre artı değer ya da sömürü oranı da şu şekilde gösterilebilir:

$$\frac{\Delta v}{v}$$

Toplam artı değerin yani değişir sermayedeki değişimin değişir sermayenin kendisine oranı artı değer oranıdır (Marx, 2011, 745-46). İşte sermayedeki bu değerlenmeyi yani genişlemeyi sağlayan emek, üretken emek olarak tanımlanmaktadır.

Artı değer, her bir metada, metanın değerinin bir yüzdeliği olarak ifade edilebilir. Bir iş gününün karşılığı ödenmemiş emek gücü süresi yine aynı değer büyüklüğünü gösterir. Öyleyse, toplumun toplam yarattığı değer içinde karşılığı ödenmemiş toplam değer büyüklüğü toplam artı değerdir. Bir ekonomide her ne kadar farklı iş kolları varsa da artı değer, ancak üretken faaliyetlerde istihdam edilen üretken emek tarafından yaratılır. Ekonomideki toplam istihdamın üretici faaliyetlerdeki istihdamdan daha büyük olması bu gerçeği değiştirmez (Marx, 2011, 800-19).

Marx, genel olarak üretken emek ile sermaye açısından üretken emek arasında bir ayrım yapmaktadır. Doğa üzerinde uygulanan dönüştürücü faaliyet olan emeğin bir sonuç elde etmesi yani bir ürün ortaya koyması onu üretken yapmaktadır. Bu durumda genel olarak üretkenlik ile kapitalizm koşulları altında sermaye için üretkenlik aynı anlamı taşımamaktadır (Marx, 2013, 355).

İnsan etkinlikleri üretim, dolaşım, toplumsal düzenin yeniden üretimi, bölüşüm ve tüketim olarak sınıflandırıldığında genel olarak üretken emek tanımına ulaşılabilmektedir. Buna göre, bölüşüm ve hem kişisel hem toplumsal tüketim belirli bir emek gerektirmemektedir. Bu nedenle bu iki faaliyet emek tanımının dahi dışındadır. Dolaşım ve toplumsal düzenin yeniden üretimi faaliyetleri ise belirli bir emek gerektirmelerine karşın üretken değildirler. Yalnızca üretim faaliyeti genel olarak üretken emeği tarif etmektedir. Yalnızca kapitalist üretim biçimi şeklinde değil herhangi bir toplumsal ilişki biçiminde üretim faaliyetini gerçekleştiren emek genel olarak üretken emektir (Savran, Tonak, 2012, 246-49).

Kapitalizm koşullarında her üretken faaliyetlerde istihdam edilen üretken emek ücretli emekse de her ücretli emek üretken emek değildir. Temeldeki ayrım şu şekilde ortaya konabilir; emek, ancak kapitalist üretim sürecine değişir sermayenin yerine geçerek üretici olabilmektedir. Yani emek, üretim sürecinde üretici olarak tüketilir. Eğer emek, üretken olmayan bir biçimde tüketiliyorsa üretken değildir. Demek ki üretkenliğin ölçütü emeğin gelir ile ya da sermaye ile mübadele edilmesine göre değişmektedir. Sermaye ile mübadele edilerek üretim sürecinde sermayeyi genişleten emek üretkendir (Marx, 2011, 800-19).

Bir kişi, bu bir sermayedar veya işçi olabilir, örneğin bir terziye elbise yaptırabilir veya bir mağazadan elbise satın alabilir. İlk duruma daha yakından bakılırsa, elbiseyi yaptırdığı terzi bağımsız olarak kendi başına çalışıyor veya bir sermayedar için ücretli işçi olarak çalışıyor olabilir. Her iki durumda da hizmeti (yani emeği) satın alan kişi açısından bir fark oluşmamaktadır. Para, belirli bir kullanım değerine dönüşmektedir. Bu durumda para, sermayeye dönüşmemekte yalnızca değişim aracı işlevi görmektedir. Hizmeti veren kişi açısından bakıldığında söz konusu kişi ücretli işçi olarak hizmeti verdiğinde kendisinin bağlı bulunduğu sermayedar için artı değer de yaratmış olur ve bu nedenle üretken işçi olmaktadır. İşçinin emek gücü sermaye ile mübadele edilmiştir. Öte yandan elbise, mağazadan satın alındığında, satın alan kişi açısından para, değişim aracı olmakta ve kullanım değerine dönüşmektedir. Sadece tüketim gerçekleşmiş olmaktadır (Marx, 2013, 362-67).

Emek, özel yararlılığı, kendine özgü özellikleri yani kısaca belirli türden içeriğiyle ilgili olarak üretken değildir. Sermaye açısından yalnızca emeğin mübadele değerinin yaratıcısı olması söz konusudur. Bu nedenle aynı türden içeriğe sahip emek üretken olabilir veya olmayabilir. Örneğin bir yazar duygularını ve düşüncelerini ifade etmek için bir kitap yazabilir. Yazdığı bu kitabı satarak meta taciri de olabilir. Yazarın bu durumda harcadığı emek üretken emek olarak tanımlanamaz. Dolayısıyla yazar da üretken işçi olmaz. Fakat, eğer, aynı yazar bir yayınevinin istekleri doğrultusunda ve yayınevi için artı değer yaratmak amacıyla işe alınıp ücretli işçi haline geldiğinde yazacağı kitap onu üretken işçi yapacaktır. Yani emeğin üretkenliği, belirli bir içeriğiyle ilgili değil fakat emeğin sermaye ile mübadele edilmesi ve üretimin artı değer yaratan etmeni haline gelmesiyle ilgilidir (Marx, 2011, 800-19)

Küçük meta üreticisi, yani işçi çalıştırmayan ama kendi başına üretim yapan bağımsız zanaatçı ve köylüler üretken olan ve olmayan emek kategorisinde yer almamaktadır.

Çünkü, "üretim araçları, ancak ve yalnızca emekçiden ayrıldığı ve emekle bağımsız bir güç olarak karşı karşıya geldiği zaman ve ölçüde sermaye halini alır" (Marx, 2013, 368). Küçük meta üreticisi ise üretim araçlarının sahibi olması açısından sermayedardır aynı zamanda kendi için çalışıyor olsa dahi bir işçidir. Bu durumda hem bir kapitalist olarak kâr elde etmekte hem de bir işçi olarak kendi ücretini ödemektedir. Aslında tam olarak kapitalist üretim sayılmamasının nedeni kendi emeğinin ürününün tamamına sahip olmasıdır (Marx, 2013, 367-69). Emek sürecinin sonucu olarak artı değer küçük meta üretiminde de çıkabilmektedir. Fakat bu, kapitalist üretim biçimi altında başat olan ve sürekli kılınan bir form olamamaktadır. Sonuçta, bu nedenlerle küçük meta üretimi üretken olan emek/üretken olmayan emek kategorisine girmemektedir (Karahanoğulları, 2008, 131-32)

Özet olarak, kapitalizmde emek, kâr elde etmek amacıyla sermaye ile mübadele edilerek istihdam edilmektedir. Üretken emek kategorisine ulaşmak için bu ilk belirlenim yeterli değildir. Çünkü, dağıtım ve toplumsal idame için istihdam edilen emek de kapitalist tarzda ücretli emektir (Shaikh, Tonak, 2012, 39-51). Ücretlerin gelirden ödenmesi durumunda emek, üretken olmayan olarak sınıflandırılmaktadır. Öte yandan kamu çalışanları ve özel sermayenin istihdam ettiği emek arasında da bir ayrım yapmak gereklidir. Genel olarak kamu çalışanlarının yalnızca üretim ve ulaştırma alanlarındaki devlet işletmeleri ve meta üretimi biçiminde örgütlendiği takdirde sosyal hizmetlerin, üretken olan faaliyetlerde istihdam edildiği ve üretken olduğu söylenebilmektedir. Özel sermayenin istihdam ettiği emek ise üretim ve taşıma emeği olduğu sürece üretken emek olarak tanımlanmaktadır. Özel sermayenin istihdam ettiği banka, sigorta ve ticaret çalışanları gibi dolaşım emeği üretken olmayan emektir (Savran, Tonak, 2012, 270).

Böylece kapitalizmde sermaye için artı değer yaratan ve dolayısıyla sermayeyi genişleten üretken emek tanımına ulaşılmaktadır. Bu noktada belirtilmesi gereken bir diğer konu üretken olmayan işçilerin sömürülmesiyle ilgilidir. Ulaşılan tanım, üretken olmayan iş kollarında istihdam edilen emeğin sömürülmediğine ilişkin bir şey söylememektedir. Emek, üretken olmayan faaliyetlerde istihdam ediliyorsa dahi bir iş gününde emeğin karşılığı ödenmemiş kısmı mevcuttur. Bu da üretken olmayan işçilerin sömürüsünü göstermektedir. Bu gerçeği somutlamak amacıyla Türkiye ekonomisi için ampirik çalışmalar yapılmıştır (Bkz: (Tonak, Karahanoğulları, 2009)).

Yapılmış bulunan analitik sınıflandırma literatürde genel olarak üzerinde mutabık kalınarak ampirik hesaplamaların ya da somutlamaların gerçekleşmesinde gerekli görülmüştür. Emek değer kuramının tutarlılığı ayrımın geçerliliğine bağlıdır. Yani emek değer kuramının kendisi ayrımı gerekli kılmaktadır. Buna göre ayrım ortadan kaldırılarak emek değer kuramının ve temel kategorilerin sürdürülmesi mümkün olmamaktadır. Ayrıca ampirik ölçümler ayrım korunmadan yapılamamaktadır (Mohun, 1996, 31).

Analitik tanımlama yerine ayrımı araçlaştıran tanımlar da mevcuttur. Örneğin, David Harvie, çalışmasında ayrımı sermaye hareketlerinin analizi olarak belirlemeyi eleştirerek yeniden düşünmeyi önermektedir. Buna göre, toplumsal ilişki olarak kapitalist üretim ilişkilerini yeniden üreten bütün emek faaliyetleri üretken olarak tanımlanmaktadır. Bunun karşısında kalan emek süreçleri, yani kapitalist ilişkiyi yeniden üretmeyen emek süreçleri üretken değildir. Böylelikle ayrım, değer teorisinin yapı taşı olmaktan çok "açık bir kategori" haline gelmektedir. Ayrımın kendisi işçi sınıfının örgütlülüğü ve sermaye ile mücadelesi açısından yeniden düzenlenerek mücadele kategorisi haline gelmektedir (Harvie, 2005, 132-133).

Ayrıca normatif tanım olarak adlandırılabilecek, sosyalizme geçişte emeğin gerekliliği üzerinden üretken olup olmadığı tanımlanan yaklaşım da mevcuttur. Bu yaklaşıma göre üretken olmayan emek kategorisi toplumun refahından çok kâr etmeyi önceleyen kapitalizmin doğasından kaynaklanmaktadır. Kapitalizmden daha ileri bir üretim biçimi olan sosyalizme geçiş ile birlikte bu kategori ortadan kalkacaktır (Karahanoğulları, 2006, 89).[*]

2.4 Kâr

Bir kapitalist üretim sürecinde yaratılan metanın değeri:

$$\boldsymbol{C = c + v + s}$$

olarak gösterilebilir. Burada $\boldsymbol{v+s}$ canlı emek tarafından yaratılan değerin toplamını ifade etmektedir. *s* karşılığı ödenmemiş emek gücünü gösterir. Kapitalist açısından bakıldığında bu üretim sürecinde katlandığı maliyet $\boldsymbol{c+v}$ kadar görünmektedir. Yani

[*] Bu tanımın daha detaylı bir analizi ve Marx'ın metinlerine referansla ayrımın konumunun belirlenmesi için bkz. Hunt (1979).

değişir ve değişmez sermayenin değerini tekrar yerine koyan eşit miktarda değer metanın maliyet fiyatını oluşturmaktadır (Heinrich, 2012, 142,145).

Yaratılan metanın değer büyüklüğü artı değer oranına göre değişmektedir. Örneğin bir metanın üretilmesi için 400 TL emek araçlarının yıpranması ve üretim malzemeleri için olmak üzere değişmez sermaye, 100 TL'nin de emek gücü için harcandığını varsayalım. Artı değer oranının %100 olduğu durumda metanın değeri:

$$\mathbf{400}_{\boldsymbol{c}} + \mathbf{100}_{\boldsymbol{v}} + \mathbf{100}_{\boldsymbol{s}} = \mathbf{600}\ \boldsymbol{TL}$$

olacaktır. Artı değer oranı daha yüksek olduğunda metanın değeri de daha fazla olacaktır veya artı değer oranı daha düşük olduğunda metanın toplam değeri de daha düşük olmaktadır.

Artı değer oranı fark etmeksizin metanın toplam değerinden artı değer miktarı çıkarıldığında sermayedar için metanın maliyet fiyatı elde edilmektedir. Gerçekte metanın üretim maliyeti bundan farklıdır. Bu şekilde ifade edilmesinin sebebi artı değerin oluşturulmasının sermayedar için hiçbir maliyet yaratmamasıdır. İşçi açısından ise artı değer karşılığı ödenmemiş emek kadar bir maliyete tekabül etmektedir. Bu yüzden metanın işçi açısından gerçek maliyeti artı değeri de kapsamaktadır (Marx, 2015, 40-44).

Üretim için toplam harcanan sermaye içinde değişmez sermayenin büyüklüğü değişince metanın toplam değeri de aynı yönde değişmektedir. Çünkü değişmez sermaye metaya kendi değerini katmaktadır. Bu değer büyüdükçe metanın değeri de büyür, küçüldükçe metanın değeri de küçülür. Aynı durum değişir sermaye için geçerli değildir. Metanın değeri yatırılan değişir sermayenin büyüklüğüne göre değişmemektedir. Burada kastedilen değişir sermayedeki değişim, emek gücünün fiyatındaki bir değişimdir. Emek gücünün fiyatı ve dolayısıyla üretimde temsil edilen değişir sermayenin büyüklüğü azalsa bile metanın değeri aynı kalır. Çünkü değişir sermayenin metaya kattığı değer, değişmez sermaye gibi, kendi değeri değildir. Metada değişir sermayenin değeri değil onun yarattığı yeni bir değer yer almaktadır. Emek gücü hem kendi değerini hem de artık emeği yani artı değeri yaratır (Marx, 2015, 40-54).

Metanın maliyet fiyatının oluşumuna toplam yatırılan sermayenin tamamı katılmaktadır. Kapitalist açısından oluşan artı değer de toplam yatırılan sermayenin genişlemesi olarak görünmektedir. Yani kapitalist açısından maliyetin oluşmasına

katılan sermaye parçaları, artı değerin oluşumuna da katılmaktadır. Çünkü sermayedar açısından toplam yatırılan sermayenin değişir ve değişmez kısımları arasında bir fark yoktur.

Bu noktadan itibaren artı değer artık dönüşmüş bir biçim olan kâr olarak adlandırılmaktadır. Metanın toplam değeri de maliyetini oluşturan fiyat ve kârın toplamından ibarettir. Meta, kendi değeri üzerinden satıldığı her durumda kapitalist için kâr oluşturacaktır. Kapitalist için kâr yalnızca metanın kendi değeri kadar bir fiyatla satılması anlamını taşımaz. Satılan fiyat metanın değerinin altında olsa bile maliyet fiyatının üzerinde olduğu sürece kâr ortaya çıkmaktadır (Marx, 2015, 50-54).

Gerçekte artı değer ile kâr aynı şeyi ifade etse de kâr bir gizemlileştirme süreciyle oluşmaktadır. Aynı zamanda kâr, artı değerin dönüşmüş bir biçimidir. Kârın, kapitalist üretim tarzı içinde zorunlu bir biçim olarak gizemlileştirilmesi tek farkı oluşturmaktadır. Maliyet fiyatının oluşumunda değişir ve değişmez sermaye arasında bir ayrım konulamadığından kârın oluşumu da toplam sermayeye atfedilmektedir. Sermayedar açısından artı değerin değişir sermayeden kaynaklanması bir önem taşımaz. Yalnızca yatırılan toplam sermayenin değerlenme oranı önemli olmaktadır (Savran, 2012b, 139). Görüntünün kendisi incelendiğinde "bir kutupta emek gücünün fiyata dönüşmüş bir biçim olan işçi ücretleri biçiminde göründüğünden, karşı kutupta artı değer dönüşmüş bir biçim olan kâr biçiminde görünmektedir" (Marx, 2015, 50).

Artı değer oranı artı değer büyüklüğünün değişir sermayeye oranı olarak ifade edilmişti. Kâr oranı, bundan farklı olarak, artı değerin üretim için yatırılan sermayenin tamamına bölünmesi şeklinde bulunmaktadır. Bir diğer ifadeyle kâr, artı değerin toplam sermayeye göre ölçülmesidir. Kapitalist için sermayenin değerlenmesi artı değer oranı ile değil kâr oranı ile hesaplanmaktadır (Heinrich, 2012, 144).

Kâr oranına $\boldsymbol{q}$ denilirse:

$$\boldsymbol{q = \frac{s}{c + v}}$$

olacaktır. Formülden açıkça anlaşıldığı gibi yatırılan toplam sermayenin sabit olduğu koşullarda artı değer oranının artması kâr oranını arttırmaktadır. Yatırılan toplam sermaye artıyorken artı değer oranının daha fazla büyümesi yine kâr oranını arttırmaktadır. Bununla beraber artı değer oranı sabit veya düşüyorken dahi kâr oranı artabilmektedir. Örneğin artı değer oranı sabitken sermayenin devir hızının artması kâr

oranını yine arttıracaktır (Heinrich, 2012, 145). Sermayenin devir süresinin uzunluğu ile kâr oranı ters orantılıdır. Devir süresi kısaldıkça kâr oranı artmaktadır (Marx, 2015, 83).

Tekrar kâr formülünden görüldüğü gibi artı değer oranı kâr oranından her zaman için daha büyük çıkacaktır. İki formülün eşit büyüklüğü ifade etmesinin tek şartı üretimde tamamen değişir sermayenin kullanılmasıdır. Bunun pratikte mümkün olmadığı açıktır (Rosdolski, 2012, 391).

Hammadde fiyatları ile kâr oranları ters yönlü ilişki içindedir. Yani hammadde fiyatları arttığında, diğer her şey aynı kalmak koşuluyla, kâr oranları düşer, tersi de geçerlidir. Dünya ticaretinin kâr oranları üzerindeki etkisi de böylece ortaya çıkmaktadır. Gelişmiş kapitalist ülkeler için ucuz hammaddeye erişim olarak dış ticaret, kâr oranları üzerinde önemli bir etkiye sahiptir (Marx, 2015, 116).

Kâr oranları aynı olsa da farklı sermayeler için veya aynı sermayenin değersizleşmesi ya da değerlenmesine göre toplam kâr miktarı yani kâr kütlesi farklılaşabilmektedir. Örneğin 100 TL ile temsil edilen bir sermayenin 80 TL değişmez ve 20 TL değişir sermaye olarak üretimde bulunduğu varsayılsın. Artı değer oranı %100 olduğunda 20 TL değerinde bir artı değer yaratılacaktır. Böylece kâr oranı %20 olacaktır. Başka bir sermayenin 400 TL değişmez ve 100 TL değişir sermaye olmak üzere 500 TL ile üretim yaptığı ve artı değer oranının yine %100 olduğu varsayımı altında artı değer 100 TL kadar olacaktır. Kâr oranı yine %20 olacaktır. Kâr kütlesi 100 TL kadardır. Farklı sermaye büyüklükleri için sermayenin organik bileşimi aynı olsa da farklı kâr kütleleri elde edilmektedir. Bunun yanı sıra kâr kütlesindeki değişim sermayedeki değersizleşme veya değer artışı kaynaklı da olabilmektedir. Değersizleşme ya da değer artışı sermayenin yeniden üretilmesi için toplumsal olarak gerekli emek zaman ile ölçülmektedir. Buradaki bir artış kâr kütlesini de aynı yönde etkilemektedir (Marx, 2015, 145-148).

Kârın oluşması, metanın gerçek değerinin üzerinde bir fiyattan satıldığı algısını oluşturabilmektedir. Fakat bu bir yanılsamadır. Kâr metanın kendi gerçek değeri ile satıldığında ortaya çıkmaktadır. Çünkü metanın gerçek değeri, kapitalist için maliyet fiyatını oluşturan fiyat değil, oluşurken harcanan emek gücü yani işçi açısından mâl olan emek gücü olarak belirlenmektedir. Böylelikle kapitalist ve işçi açısından oluşan

maliyetlerin farkı kârın kaynağıdır. Metanın gerçek değeri kârı da kapsamaktadır (Marx, 2012, 140-141).

Şimdiye kadar incelenen "artık değer ve artık değer oranı göreli olarak, görünmeyen ve araştırılması gereken özü oluştururken…" artık incelenecek olan "…kâr oranı ve dolayısıyla artı değerin kâr biçimi kendilerini görüngülerin yüzeyinde gösterir" (Marx, 2015, 56). İncelemenin her düzeyinde biçimin kendisi değişmektedir. Özdeki biçim ile yüzeyde yani günlük yaşamdaki biçim birbirinden farklıdır. Böylelikle bir dönüşümden bahsedilmiş olmaktadır.

Farklı üretim dallarında faaliyet gösteren sermayeler için artı değer oranları aynı olsa dahi sermayenin organik bileşiminin farklı olması dolayısıyla farklı kâr oranları ile karşılaşılacaktır. Farklı sektörlerdeki kâr oranlarının rekabet aracılığıyla eşitlendiği varsayılmaktadır. Böylece genel kâr oranı oluşmaktadır (Rosdolski, 2012, 392). Kâr oranlarının eşitlenmesi, sermayenin kâr oranlarının düşük olduğu sektörlerden daha yüksek sektörlere hareket etmesiyle sağlanmaktadır. Bu varsayım hem Marksist hem de Neo-klasik iktisat tarafından kabul edilmektedir (Foley, 2010, 121).

Farklı üretim dalında faaliyet gösteren ve birbirine eşit, 100 TL ile temsil edilen, iki sermaye olduğu varsayılsın. Bunlardan birincisi 80 TL değerinde değişmez ve 20 TL değerinde değişir sermaye bileşimiyle üretim yapsın. İkincisi ise 20 TL değişmez ve 80 TL değişir sermaye bileşimi ile üretim yapıyor olsun. Her iki sermayenin de artı değer oranı %100 olsun. Buna göre birinci sermayenin artı değer kütlesi 20 TL değerinde, ikinci sermayenin ise 80 TL değerinde olacaktır. Bu durumda ilk sermayenin kâr oranı %20 ikinci sermayenin ise %80 olmaktadır.

Sermayelerin organik bileşimi arasındaki fark, her iki sermayenin harekete geçirebildiği canlı emek farkını göstermektedir (Marx, 2015, 158).

Her bir tekil sermayenin devir hızı göz ardı edildiğinde kâr oranları, sermayelerin organik bileşimlerine göre farklılaşmaktadır. Artı değer oranları birbirine eşit olduğunda farklı artı değer kütleleri ve dolayısıyla farklı kâr oranları ortaya çıkacaktır.

Tablo 3: Farklı Organik Bileşimlerle Oluşan Farklı Kâr Oranları

Sermayeler	Artı Değer Oranı	Artı Değer	Meta Değeri	Kâr Oranı
$\mathbf{80_c + 20_v}$	%100	20	120	%20
$\mathbf{70_c + 30_v}$	%100	30	130	%30
$\mathbf{60_c + 40_v}$	%100	40	140	%40
$\mathbf{85_c + 15_v}$	%100	15	115	%15
$\mathbf{95_c + 5_v}$	%100	5	105	%5
$\mathbf{390_c + 110_v}$	**%100**	**110**	**610**	**%22**

Kaynak: Marx (2015), 164

Görüldüğü gibi birbiri ile eşit sermaye büyüklüğü ve eşit artı değer oranı ile üretim yapan sermayelerin organik bileşimlerindeki farklılık nedeniyle kâr oranları ve meta değerleri farklı bulunmuştur. Sermayeler birbirine eşit olmasaydı yine de organik bileşimin büyüklüğüne göre bir kâr oranı belirlenecekti. Tabloda da görüldüğü gibi en düşük organik bileşime sahip sermaye en yüksek kâr oranı elde etmiştir.

Örnekteki beş alana yatırılmış sermayelerin toplamı 500'dür. Toplam sermayenin ortalaması olarak 78 değişmez ve 22 değişir sermayenin üretim için kullanıldığı söylenebilmektedir. Her bir sermayenin yarattığı artı değerlerin toplamı 110'dur. Artı değer ve maliyet fiyatlarının toplamı olan meta değerlerinin toplamı ise 610'dur. Ortalamada artı değer kütlesi 22 olacaktır. Bu nedenle toplam sermayenin ortalama kâr oranı da %22 olacaktır.

Değişmez sermaye iki bileşenden oluşmaktadır. Bunlar sabit ve dolaşır sermayedir. Sabit sermaye bir üretim devrinde makinelerin ve kullanılan binaların yıpranması olarak ele alınabilir. Bu nedenle her bir sermaye için yıpranma payı farklı olacaktır. Dolayısıyla bulunan ortalama artı değer kütlesi her bir sermaye için eşit olarak meta değerine eklenemez. Bunun için her bir sermayede tüketilen değişmez sermayedeki sabit kısmın tayin edilmesi gerekmektedir. Dolaşır sermaye ise toplam sabit sermaye içindeki her bir üretim sürecinde tüketilen kısımdır. Bu anlamda hammadde dolaşır sermayeyi ifade etmektedir.

Tablo 4: Farklı Sabit Sermayeler ile Metaların Fiyatı ve Değerinin Belirlenmesi

Sermayeler	Artı Değer Oranı	Artı Değer	Kâr Oranı	Kullanılan Sabit Sermaye	Meta Değeri	Maliyet Fiyatı
$\mathbf{80_c + 20_v}$	%100	20	%20	50	90	70
$\mathbf{70_c + 30_v}$	%100	30	%30	51	111	81
$\mathbf{60_c + 40_v}$	%100	40	%40	51	131	91
$\mathbf{85_c + 15_v}$	%100	15	%15	40	70	55
$\mathbf{95_c + 5_v}$	%100	5	%5	10	20	15
$\mathbf{390_c + 110_v}$	**%100**	**110**				

Kaynak: Marx (2015), 165

Görüldüğü gibi tüketilen sabit sermayedeki farklılık metaların maliyet fiyatlarını ve değerlerini farklılaştırmaktadır. Artı değer kütlesi ortalamada yine 22'dir. Kâr oranları değişmemiştir.

Metaların maliyet fiyatlarına bulunmuş olan ortalama kâr oranının eşit bir biçimde dağıtılması ile *üretim fiyatlarına* ulaşılır.

Tablo 5: Değerlerin Üretim Fiyatlarına Dönüşmesi

Sermayeler	Artı Değer	Metaların Değeri	Metaların Maliyet Fiyatı	Metaların Fiyatı	Kâr Oranı	Fiyatın Değerden Sapması
$\mathbf{80_c + 20_v}$	20	90	70	92	%22	+2
$\mathbf{70_c + 30_v}$	30	111	81	103	%22	-8
$\mathbf{60_c + 40_v}$	40	131	91	113	%22	-18
$\mathbf{85_c + 15_v}$	15	70	55	77	%22	+7
$\mathbf{95_c + 5_v}$	5	20	15	37	%22	+17
$\mathbf{390_c + 110_v}$	**110**					**0**

Kaynak: Marx (2015), 165

Tablodan görüldüğü gibi toplam değerler ile toplam fiyatlar birbirine eşit bulunmaktadır. Her bir tekil sermaye için fiyatlar değerlerden sapmaktadır. Fakat sapmaların toplamı sıfıra eşittir. Metaların bir kısmı değerlerinden daha yüksek bir fiyata satılıyorsa da bir diğer kısmı aynı ölçüde daha azına satılmaktadır.

Ortalama kârın belirlenmesinin temelinde farklı sektörlerde üretim yapan sermayelerin rekabet yoluyla kâr oranlarının eşitleneceği varsayımı vardır. Sermayenin organik bileşiminin daha düşük olduğu sektörlerde kâr oranı daha yüksek olacaktır. Bu nedenle sermayenin organik bileşiminin yüksek olduğu yerlerden düşük olan alanlara doğru bir akım olacaktır. Böylelikle kâr oranları eşitlenecektir.

Daha yüksek bir soyutlama düzeyinde analiz yapılan Kapital'in birinci cildinde meta mübadelesinin her bir metanın içerdiği emek değerle orantılı olarak yapılabildiği varsayılmaktadır. Emek değerler üzerinden saptanan bu mübadele değerlerine *doğrudan fiyatlar* denilmektedir. Kapital'in üçüncü cildine gelindiğinde daha düşük bir soyutlama düzeyinde analiz yapılmaktadır. Somut gerçekliğe daha çok yaklaşılmıştır. Artık "doğrudan fiyatlar" değil buradan türetilen "üretim fiyatları" söz konusudur. Doğrudan fiyatlar üretim fiyatlarına dönüşmektedir (Shaikh, 1977, 106-107).

3 KÂR ORANININ DÜŞME EĞİLİMİ YASASI

Bu bölümde Marx'ın "ekonomi politiğin en önemli yasası" olarak ifade ettiği Kâr Oranının Düşme Eğilimi Yasası incelenmektedir (Marx, 2014). Yasa, krizlerin kapitalist üretim ilişkilerinin bir sonucu olarak meydana geldiğini belirtmektedir. Buna göre sermayeler arası rekabetin bir sonucu olarak verimlilik dolayısıyla metalar değersizleştirilmektedir. Değersizleşmeyi ekonomide oluşan ortalama kâr oranındaki düşüş takip etmektedir. Düşüşü engelleyen pek çok karşı koyucu eğilim ortaya çıksa da uzun vadede kâr oranındaki düşüş kendini gerçekleştirecektir.

Kâr oranının düşme eğilimi yasası Marx'tan önce de incelenmiştir. Klasik iktisatçılar tarafından kâr oranının düşme eğiliminde olduğu fark edilmiştir. Adam Smith'e göre belirli sektörlerde sermaye birikim süreci ilerlediğinde arz artmaktadır. Buna fiyatların düşüşü eşlik etmektedir. Böylelikle kâr oranları düşmektedir (Shaikh, 2011, 54).

David Ricardo'nun düşen kâr oranı için yaptığı açıklama nüfus ile ilgilidir. Buna göre nüfus arttıkça beslenme ihtiyacını gidermek için tarım arazilerinin kullanımı artmaktadır. Böylelikle verimli tarım arazilerinin sınırına ulaşılıp verimsiz tarım arazileri de işlenmeye başlamaktadır. Dolayısıyla yeni gıda üretimi zorlaşmakta ve bunun bir sonucu olarak kâr oranı düşmektedir (Shaikh, 2011, 54).

Marx'ın düşen kâr oranı için yaptığı açıklama çok daha farklıdır. David Ricardo'nun belirttiği üretimin zorlaşmasının aksine Marx, kârlılığın verimlilik artışı dolayısıyla azalacağını belirtmektedir.

Yasanın içsel bağlantıları Marx'ın oluşturduğu teorinin üç önemli noktası üzerine kurulmuştur. Bunlardan birincisi her bir sermayenin kârlılığını ve pazar payını koruyabilmek için diğer sermayeler ile rekabet halinde olmasıdır. Bu rekabet, firmaları verimlilik artışı sağlayabilmek için yeni teknik kullanmaya zorlamaktadır. Böylelikle üretim için yatırılan sermaye içinde emek gücüne oranla sabit sermayenin büyüklüğü artmaktadır. Yani sermayenin organik bileşimi zaman içinde artmaktadır. İkinci olarak üretimde yeni teknikler kullanılarak emekten tasarruf edilmesi sermayenin getirisi olan artı değeri de düşürmektedir. Çünkü artı değeri yaratan emek gücünün yerini sabit

sermaye almaktadır. Birim çıktıya üretim sürecinde emek gücü tarafından aktarılan değer zaman içinde yeni tekniklerin kullanılmasıyla azalmaktadır. Üçüncü nokta ise ekonomide rekabet yoluyla ortalama kâr oranının oluşmasıdır. Zamanın belirli bir anında yeni teknik kullanan bir firma daha az veya fazla artı değer elde edebilmektedir. Fakat zaman içinde teknoloji rekabeti dolayısıyla ekonomideki diğer sermayeler benzer bir tekniği kullanacaklardır. Böylece kâr oranları eşitlenip ekonomide ortalama bir kâr oranı oluşacaktır (Kliman, 2017).

Yasa, kapitalizmin kendi dinamikleri çerçevesinde sermaye birikim süreci içerisinde krizler yarattığını söylemektedir. Her bir krizi tetikleyen faktör farklı olsa da süreci belirleyen etken kâr oranıdır. Sermaye, daha çok kâr elde etmek için uyguladığı çeşitli yöntemlerin bir sonucu olarak krizleri kendi içinde yaratmaktadır. Krizler dışsal bir faktörün etkisiyle değil kapitalist üretim ilişkileri içinde oluşmaktadır. William J. Blake (1939) kapitalizmin bu işleyişini Sisifos anlatısına benzetmektedir: "Eğilim yasası asla bir kenara bırakılamaz; durdurulabilir, geri itilebilir, ancak Yunan efsanesindeki Sisifos'un taşı gibidir; onu kaldırır ve yokuş yukarı taşır, ama onu yokuş aşağı iten kalıcı bir eğilim vardır".

Marksist iktisat içerisinde yasaya yönelik çok çeşitli eleştiriler ortaya çıkmıştır. Bu eleştiriler temelde yasanın tutarsızlığı ve belirsizliği ile ilgilidir. Bu bölümde her iki eleştiri başlığı ve verilen cevaplar incelenerek yasanın iç dinamiklerinin anlaşılması sağlanacaktır. Tartışmalara geçilmeden önce Marx'ın yöntemi ve dönüşüm sorununa kısaca değinilecektir.

3.1 Yöntem

Marx, bilimsel uğraşı dünyanın bize göründüğü şeklin arkasındaki gerçekliği anlama faaliyeti olarak tanımlar. Yani bilgiye yüzeysel görünümlerin arkasına geçilerek ulaşılır. Maddi gerçekliğe ilişkin bilgi ancak gerçeklik deşilip içinde taşıdığı özden başlanıp düşüncede tekrar kurgulanarak elde edilir. Bu anlayış kendini "eğer şeylerin öz ve görünümleri özdeş olsaydı bilim gereksiz olurdu" sözleriyle özetlemektedir (Marx, 2015, 804). Demek ki söz konusu öz ve görünüm arasında özdeşliği bilim sağlamaktadır. Bilimin görevi dünyanın karmaşık görünümünü aşarak derindeki gerçekliğe ulaşılacak uygun kavramları üretmektir. Yalnızca kavramsallaştırmakla kalmaz, maddi dünyanın bu kavramlar yoluyla olguların belirlenmesine ilişkin bilgiyi de üretir .

Kapital, kapitalist ekonomiyi anlamak ve derininde yatan çelişkileri görebilmek amacıyla en küçük hücresi olan meta cisminin analiziyle başlar. Metanın taşıdığı ve onu mübadele edilebilir kılan değerin özünü araştırır. Bu özün soyut emek gücü olduğu belirtilmişti. Buradan hareketle Kapital'in ilerleyen sayfalarında yeni kavramlar analize dahil edilerek maddi gerçekliğe yaklaşılır. Kapital'in üçüncü cildine gelindiğinde, değerler fiyat, artı değer ise kâr biçimini alır. Bütün bu süreç, Marx'ın inceleme yöntemi yani soyutlama ile gerçekleşir (Tonak, 2012b, 47-50).

Gerçeklik, bir bütün olarak yaşanıyorsa da soyutlama yolu ile parça parça algılanarak incelenmektedir. Çünkü maddi dünyanın bize göründüğü biçim ile taşıdığı öz bir değildir. Bir bütün olarak maddi gerçekliğin aynı anda incelenmesi mümkün değildir. Bu nedenle parçalara bölünerek incelenir. Araştırma, rastgele parçalardan değil görüntüyü ve bütünü en iyi temsil edecek şekilde belirlenir. Araştırma nesnesi, soyutlama yoluyla özelliklerinden ayrıştırılır. Böylelikle, inceleme, nesnenin diğer olgularla kurduğu ilişkilerin özelliklerinden bağımsız olarak içinde taşıdığı özden başlamaktadır. Gerçeklik, düşüncede, bu özden başlanarak nesnenin ayrıştırılan özellikleri soyutlama düzeyine bağlı olarak harekete geçirilerek tekrar kurgulanır. Sonuçta, maddi gerçeklik, soyutlama yoluyla, tekrar kurgulanarak düşüncede somuta ulaşılmaktadır (Ollman, 2015, 47-52).

Marx'ın yöntemiyle inceleme süreci ilerleyip somut gerçekliğe yaklaşıldıkça yeni kavramlar harekete geçirilmektedir. Böylelikle son kertede değerden fiyatlara ve artı değerden kâr kavramına geçilmektedir. Bu geçiş süreci Marksist iktisadın en yaygın tartışma konusu olan Dönüşüm "Sorunu"nu ortaya çıkarmaktadır. Marx'ın kriz teorisine geçilmeden önce dönüşüm ve dönüşüm sorunu kısaca açıklanacaktır. Dönüşüm sorununa yaklaşım, Marx'ın kriz teorisinin içsel bağlantılarının algılanmasını da değiştirmektedir.

3.2 Dönüşüm "Sorunu"

Marx'ın yöntemiyle, somut gerçeklik ya da araştırma nesnesi, soyutlama yoluyla tekrar kurgulanarak düşüncede somuta ulaşılmaktadır. Öyleyse herhangi bir soyutlama düzeyindeki biçim ile yüzeyde ya da somuttaki biçim farklı olacaktır. Konumuz itibariyle özdeki değer biçimi ile yüzeydeki fiyatların ya da kârın biçimi aynı olmayacaktır. Kapitalist üretimin özündeki biçimin araştırma sürecinde, soyutlama düzeyine bağlı olarak yüzey biçimi haline gelmesi çeşitli dönüşümler aracılığıyla

gerçekleşir. Böylece dönüşüm, aslında bir toplumsal biçimden başka bir toplumsal biçime geçiş olarak biçimlenme sürecidir. Bu sürecin tersinden işlemesi mümkün değildir. Yani yüzeydeki biçimler incelenerek öze ve özdeki biçime ulaşılamamaktadır. Örneğin değer biçiminden hareket edilmediğinde insanlar arası doğrudan ilişkilerin nesnelerle dolayımlanması yani meta fetişizmi olgusu gözlenememektedir (Savran, 2012b, 133-158).

Marksist değer kuramının, bir metanın toplam değerini metada cisimleşmiş toplam emek gücü miktarı olarak belirlediği önceki bölümde açıklanmıştı. Metanın değerindeki bu öze belirli soyutlama düzeyinde ulaşılmaktadır. İncelemenin konusu kapitalist gerçeklik olduğu için somuta yaklaşıldıkça söz konusu değerlerin fiyatlar ile temsil edilmesi gerekmektedir. Bu, dönüşüm (*transformation*) ya da geçiş olarak ifade edilmektedir. Yani somut gerçekliğe ulaşıldıkça değerlerden fiyatlara geçilmektedir. Marx'ın dönüşüm algoritmasının değerleri fiyatlara dönüştürmeyişi ve bunun bir tutarsızlık sorunu olarak algılanışı bu konu etrafında geniş bir yazın yaratmıştır (Tonak, 2012a, s. 159-165).

Kapital'in üçüncü cildinin 1894 yılında yayımlanmasından iki yıl sonra, 1896 yılında, Eugen von Böhm-Bawerk tarafından eleştirilmiştir. Bu eleştiri geçiş veya dönüşüm sorunun başlangıç noktası olarak ele alınabilmektedir (Kliman, 2007, 45-46).

Böhm-Bawerk'e göre Marx, Kapital'in birinci cildinde açıkladığı Değer Yasası ile metaların kendilerinde taşıdıkları, her biri yaratılırken sarf edilen emek zaman oranında mübadele edilebildiğini söylemektedir. Buna karşılık gerçek dünyada bu mübadele ve ortaya çıkan kâr, yatırılan sermayenin bütünüyle orantılıdır, metaların üretiminde sarf edilen emek zaman miktarıyla değil. Bu nedenle değerler üzerinden yapılan analiz gerçek dünyayı tam olarak yansıtmamaktadır. Analiz süreci ilerlerken, üçüncü cilde gelindiğinde, söz konusu değerlerin gerçek mübadeleyi tam olarak yansıtan üretim fiyatlarına dönüştürülmesi gerekmektedir (Böhm-Bawerk, 1949, 4-7).

Böhm-Bawerk'e göre Kapital'de değerler somut fiyatlara dönüştürülememiştir. Marx'ın algoritmasında tekil fiyatların değerlerden sapması bunu göstermektedir. Böylelikle Kapital'in birinci ve üçüncü ciltlerinde ortaya atılan önermeler birbiriyle uyumsuzdur (Kliman, 2007, 45-46).

Bu noktadan itibaren konu ile ilgili yazın devasa boyutlara ulaşmıştır. Bir yandan Marksist olmayan yazarlar bu sorun üzerinden Marx'ın emek değer teorisinin

tutarsızlığını ispat etmeye girişirken bir yandan da Marksist iktisatçılar "soruna" çeşitli çözümler bulmayı denemişlerdir. Marksistler arasında sorunun farklı tespitlerinin yanı sıra pek çok farklı çözüm de ortaya çıkmıştır. Ladislaus von Bortkiewicz'in çözümü en bilindik ve yaygın çözüm olagelmiştir.

Bortkiewitcz, Marx'ın teorisini "*ikili sistem*" olarak yorumlamaktadır: Değerler ve fiyatlar sistemi. Değerler sisteminde metalar kendi değerleri üzerinden mübadele edilirken fiyatlar sisteminde her bir meta üretim fiyatı üzerinden mübadele edilmektedir. Her bir sistemde değer veya fiyat ayrı ayrı temsillerdir. Değerler tablosundan fiyatlara doğrudan geçilerek hata yapılmaktadır. Bunun yerine değer tablosundan fiyat tablosuna geçerken belirli büyüklüklerin dönüştürülmesi gerekmektedir. Dönüşüm yapılırken değişen ve değişmeyen sermaye yeniden hesaplanmak zorundadır. Yani değişen ve değişmeyen sermaye aynı biçimde, değerlerle ifade edilerek, fiyatlar sistemine aktarılamaz. Her bir büyüklük dönüşüme uğratılmalıdır. Ancak dönüşümden sonra elde edilen üretim fiyatları gerçeği göstermektedir (Bortkiewicz, 1952, 5-10).

Bir ekonomide bazı sektörler üretimde kullanılan çeşitli mallar üretmektedirler. Bundan dolayı bazı sektörlerin üretim çıktıları diğer sektörlerin girdileri olmaktadırlar. Girdilerin değerleri üzerinden, çıktıların ise üretim fiyatları üzerinden mübadele edildiği varsayıldığında basit yeniden üretim dengesi bozulmaktadır (Moseley, 2015, 221-230). Bortkiewicz'in geliştirdiği çözüm bu sorunu ortadan kaldırmaktadır.

Bortkiewicz'in çözümü günümüzde pek çok Marksist iktisatçı tarafından eleştirilmektedir. Bu yaklaşımın "*ikili sistem"* varsayımı Marx'ın teorisine bütünüyle ters olarak değerlendirilmektedir. İkili sistem varsayımı Marx'ın mantıksal yönteminin yanlış yorumlanmasıyla ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber, dönüşüm sorununa pek çok farklı yaklaşım da ortaya çıkmıştır[†].

[†] Sermaye çevrimlerinin ardışık ve eş anlı olması ve değer ile üretim fiyatlarının ayrı sistem oluşturması varsayımları ile sınıflandırılan yaklaşımlar hakkında detaylı bir değerlendirme için bkz: (Karahanoğulları, 2009, 62-84). Dönüşüm sorununa yönelik geliştirilen yorumların detaylı bir incelenmesi ve eleştirilmesi için bkz: (Moseley, 2015). Ayrıca Marx'a yönelik yapılan dönüşüm sorunu çerçevesinde ve diğer bütün tutarsızlık yorumlarına detaylı bir cevap ve eleştiri için bkz: (Kliman, 2007)

3.3 Marx'ın Kriz Teorisi

Kapitalist üretimin temel motivasyonu sermaye açısından kârdır. Böylelikle sermaye açısından kârın elde edilmesine ilişkin yöntem, üretimin kendisini de belirlemektedir. Üretim ve sermaye birikimi kâr kütlesi ve kâr oranı tarafından belirlenmektedir (Shaikh, 2011, 46-54). Ancak üretim süreci Marksist kategorilerle incelendiğinde çelişki kendini açıkça ortaya koymaktadır: Kârlılığı ve pazar payını korumak için yapılan rekabetin sonucunda kâr oranları düşmektedir. Ekonomi için kriz zeminini hazırlayan sürecin başlangıcı da kâr oranlarındaki düşüşü sağlayan mekanizmada aranmaktadır.

Marx, artı değer oranının iki şekilde arttırılabildiğini belirtmektedir. Birincisi Mutlak Artı Değer Üretimi adı verilen işçinin kendini yeniden üretmesi için gerekli emek sabitken iş gününün uzatılmasıdır. İkincisi ve konumuz itibariyle asıl önemli olan Göreli Artı Değer Üretimidir. Buna göre iş günü sabitken işçinin kendini yeniden üretmesi için gerekli emek süresinin kısaltılması biçiminde artı değer üretilmektedir. Gerekli emek süresinin kısaltılması tüketim malları üreten sektörlerdeki verimlilik artışı anlamına gelmektedir.

Kapitalizm, tarihsel süreç içinde kâr motivasyonu ile verimliliği arttırmaktadır. Verimlilik artışı ile gerekli emek süresi azalmakta yani işçinin kendini yeniden üretmesi için çalışması gereken süre kısalmaktadır. İş gününün geriye kalan kısmı artı emek veya sermaye için artı değer anlamına gelmektedir. Verimlilik artışı üretilen metanın ucuzlaması ya da değersizleşmesini sağlamaktadır. Böylece göreli artı değer üretimi verimlilik artışı yoluyla elde edilmektedir. Verimlilik arttıkça üretilen artı değerin canlı emeğe oranı olan sömürü oranı da artmaktadır.

Teknolojik ilerleme sayesinde üretimde ihtiyaç duyulan emek gücü azalmaktadır. Çünkü her bir işçi tarafından üretilen ürün miktarı artmaktadır. Bir işçinin harekete geçirebildiği üretim araçları miktarı artmaktadır. Demek ki yatırılan toplam sermaye içinde sabit sermayenin payı artarken değişken sermayenin payı göreli olarak azalmaktadır. Böylece sabit sermayenin değişken sermayeye oranı olan Sermayenin Organik Bileşimi zaman içinde artma eğilimi göstermektedir. Çelişki de burada ortaya çıkmaktadır. Verimlilik vasıtasıyla sömürü oranını arttıran mekanizma sermayenin organik bileşimini de arttırdığı için kâr oranını düşürme eğilimindedir (Shaikh, 2011, 48-49). Kâr Oranının Düşme Eğilimi Yasası bu çelişki ve hareketi ifade eder.

Kâr oranı formülü tekrar hatırlanacak olursa;

$$\boldsymbol{q = \frac{s}{c + v}}$$

şeklindedir. Bir hareket noktası elde etmek için formülün hem pay hem de paydası değişir sermayeye bölündüğünde aşağıdaki eşitlik elde edilmektedir.

$$\boldsymbol{q = \frac{\frac{s}{v}}{\frac{c}{v} + 1}}$$

Formülde pay artı değer veya sömürü oranını gösterirken payda ise sermayenin organik bileşimini göstermektedir. Kâr oranı bu iki değişken tarafından belirlenmektedir. Artı değer oranı ve sermayenin organik bileşimi arasındaki göreli değişim kâr oranının yönünü de göstermektedir. Kâr Oranının Düşme Eğilimi Yasası sermayenin organik bileşiminin zaman içinde artı değer oranından daha hızlı artacağını belirtmektedir. Böylelikle kâr oranı uzun vadede düşme eğilimindedir. (Eres, 2016).

Yine kâr oranı formülünden anlaşılacağı üzere düşüşün engellenmesi artı değer oranının paydadan daha hızlı artması ve paydanın artış hızının azalması ile mümkündür. İşgününün uzunluğu sabit iken verimliliği arttıran teknik iyileşmenin kullanılması sermayenin organik bileşimini arttırırken artı değer oranını da arttırmaktadır. Artı değer oranındaki artış sermayenin organik bileşiminden daha hızlı olabilmektedir. Diğer yandan üretim araçlarının değerinin düşürülmesi veya üretim araçları üreten sektörlerde bir teknik iyileşme gerçekleşmesi sermayenin organik bileşimini azaltmaktadır. Her iki koşul altında kâr oranı artmaktadır. Kâr oranında yaşanan bu artış karşı koyucu eğilimler olarak incelenmektedir. Karşı koyucu eğilimler her ne kadar güçlü bir biçimde kâr oranını yukarı taşıyabilse de uzun vadede kapitalist birikim mekanizmasının bir sonucu olarak kâr oranı düşme eğiliminde olmaktadır[‡].

[‡] H. D. Dickinson, (1957), çalışmasında eğilim yasasını Cobb-Douglas üretim fonksiyonu ile ilişkilendirerek incelemiştir. Çalışmada sermayedeki büyüme ile çıktıdaki büyüme arasındaki bağlantı incelenmiştir. Buna göre ancak özel koşullar altında kâr oranı, organik bileşimdeki yükselişle düşmektedir. Karşı koyucu eğilimler sayesinde bu düşüş engellenebilmektedir (Dickinson, 1957)

Formülde pay kısmı, $\frac{s}{v}$, m olarak ve sermayenin organik bileşimi, C_v şeklinde ifade edilirse;

$$q = \frac{m}{C_v + 1}$$

olmaktadır. Bu durumda kârın sermayenin organik bileşimine göre birinci türevi alındığında;

$$\frac{dq}{dC_v} = \frac{\frac{dm}{dC_v} - q}{C_v + 1}$$

sonucuna ulaşılmaktadır. Buradan hareketle denilebilir ki;

$$\frac{dm}{dC_v} < q$$

olduğu her durumda sermayenin organik bileşimindeki bir artış kâr oranını düşürmektedir (Yu, 2016).

Bununla birlikte yasa, Marksist iktisat yazınında en çok tartışılan konulardan biri olagelmiştir. Yasaya birçok farklı türden eleştiri yöneltilmişse de temelde bütün tartışmalar iki ana eksen etrafında toplanabilmektedir.

Bunlardan birincisi yasanın *içsel tutarsızlığına* ilişkin yaklaşımdır. Bu yaklaşıma göre Marx'ın Yasa'sı içsel varsayımları itibariyle tutarsız ve bir kriz teorisi olmaktan uzaktır. Kâr oranı, yasanın öngördüğünün aksine rasyonel sermayedarların verecekleri maliyeti düşüren yeni tekniğin kullanılmasına ilişkin kararlar neticesinde zamanla yükselmektedir. Bu yaklaşımın iyi bir örneği literatürde çokça tartışılan Okishio Teoremi'dir.

Yasaya yöneltilen diğer eleştiriler de *belirsizlik* başlığı altında toplanabilmektedir. Bu yaklaşıma göre kâr oranının uzun dönemdeki yönü önceden tayin edilememektedir. Her ne kadar teknik iyileşme dolayısıyla sermayenin organik bileşimi artış eğiliminde olsa da aynı mekanizma verimlilik dolayısıyla artı değer oranını da arttırmaktadır. Yasa, sermayenin organik bileşiminin daha hızlı artacağını varsaymaktadır. Fakat bu varsayımı yapabilmek için geçerli bir neden bulunmamaktadır. Sonuçta kâr oranının belirleyicileri olan sermayenin organik bileşimi ve artı değer oranının değişim hızları birbirleri ile mukayese edilip kâr oranının yönü önceden belirlenemeyecektir. Çağdaş

Marksist yazarlar arasında Michael Heinrich'in başlattığı tartışmalar bu yaklaşımı anlayabilmek için iyi bir örnek teşkil etmektedir.

3.3.1 Tutarsızlık Eleştirileri

Kâr Oranının Düşme Eğilimi Yasası'na karşı yapılan en yaygın tutarsızlık eleştirisi Okishio Teoremi'dir (Okishio, 1961). 1961 yılında Nobuo Okishio tarafından yayınlanan "Technical Change and Rate of Profit" isimli makale yasanın içsel tutarlılığını ve bir kriz teorisi olarak geçerliliğini sorguya açmıştır. Buna göre gerçeklik, yasanın iddia ettiğinin aksine teknik yenilenme ile birlikte kâr oranının yükseleceği şeklindedir (Tonak, 2017). Çalışmanın bu bölümünde Okishio Teoremi'nin yasayı incelerken dayandığı varsayımlar incelenecektir.

Okishio Teoremi yasayı incelerken çeşitli varsayımlarda bulunmaktadır. Teoremin en önemli varsayımlarından biri sermayedarlar arası maliyetleri düşüren yeni teknik buluş için rekabet yapıldığıdır. Buna göre üretimin başlıca maliyetlerinden biri emek gücüdür. Emek gücünden tasarruf eden teknik bir iyileşme maliyetleri azaltmaktadır. Her bir tekil sermayedar rasyonel bir kararın sonucu olarak maliyeti düşürecek teknik bir iyileşme kullanacaktır. Kapitalist ilişkilerin toplamı bu rasyonel kararların bütününden oluştuğuna göre sonuçta her bir tekil sermaye için kâr oranını arttıran teknik, ekonominin toplamında da kâr oranını arttırmaktadır (Carchedi, 2009).

Teorem, kullanılan yeni teknik sayesinde elde edilen fiziksel çıktı miktarındaki değişimi incelemektedir. Bu varsayıma göre fiziksel çıktı miktarı fiyatların ve kârların belirlenmesi için yeterli olmaktadır. Sermayedarların verecekleri teknik iyileşme kararları maliyetleri düşürerek fiziksel çıktı miktarını arttırmaktadır. Sermayedarlar daha az maliyetle daha çok çıktı üretecek teknik iyileşmeyi hayata geçireceklerdir. Böylece fiziksel çıktıdaki değişimin pozitif olduğu her durumda kâr oranı artmış olacaktır. Fiziksel çıktıda negatif bir değişimi sağlayacak teknik bir değişim de yine rasyonel karar vericiler tarafından kullanılmayacaktır. Sonuç olarak yasanın öngördüğü düşüşün aksine teknik iyileşme ile birlikte kâr oranı yükselecektir (Potts, 2015).

Bu varsayımlar dönüşüm sorunuyla kurulan ilişki ve soruna üretilen cevaptan bağımsız değildir. Bir üretim süreci boyunca girdi ve çıktı fiyatlarının eş anlı belirlenerek eşit kabul edilmesi teoremin bir diğer önemli hareket noktasıdır. Bu varsayımla birlikte zaman faktörü göz ardı edilmektedir. Girdi fiyatları ile çıktı

fiyatları eş anlı belirlenip eşit kabul edilerek üretimin sonunda kâr oranındaki değişim gözlenmektedir. Zaman faktörünün değerdeki değişim üzerindeki etkisi göz ardı edildiği için yalnızca fiziksel çıktı miktarındaki değişim ele alınmaktadır.

Öncelikle sermayenin davranışsal özelliği olarak teknik iyileşmenin dayandığı zemin netleştirilmelidir. Okishio Teoremi sermayenin maliyetleri düşürmek için girdiği rekabet sonucu yeni teknik kullanıldığını varsaymaktadır. Bununla birlikte ücretlerin sabit kaldığı varsayıldığında teknik iyileşme sonucu kâr oranı artmaktadır. Bu varsayımda emek gücü üretim sürecinin yalnızca bir maliyeti olarak görülmektedir.

Teoremin bu varsayımı Marx'ın emek değer teorisinden uzaklaşmaktadır. Çünkü üretimde emek gücünü yalnızca bir maliyet olarak değerlendirmektedir. Marx'ın emek değer teorisi artı değerin biricik kaynağı olarak değişken sermayeyi yani emek gücünü görmektedir. Üretimde kullanılan yeni teknikler sayesinde daha az emek gücüne ihtiyaç duyulsa da sonuçta toplam olarak daha düşük miktarda değer üretilmektedir. Yani emekten tasarruf eden teknolojiler değersizleşmeyi sağlamaktadır. Bu açıdan Okishio Teoremi emek gücünü bir değer olarak görmemektedir. Üretim sürecine dahil olarak değerin kendisini çoğaltan soyut emek gücü yerine somut emeği bir maliyet unsuru olarak ele almaktadır. Somut emekten hareket edildiğinde metaların yalnızca kullanım değerlerine odaklanılmaktadır. Böylelikle fiziksel çıktı miktarı olarak kullanım değerleri mukayese edilmektedir. Fakat bu yaklaşım karşılaştırma ve muhasebeleştirmeyi imkânsız kılmaktadır. Çünkü kullanım değerleri nicel olarak karşılaştırılamamaktadır (Charchedi, Roberts, 2013).

Yapılan bu varsayım dolayısıyla Okishio Teoremi Marksist bir perspektifin dışında bir değerlendirme olmaktadır. Çünkü Marksist emek değer kuramı metalara içkin olan üretim sürecinde soyut emek gücünün aktardığı değişim değeri ile ilgilenmektedir. Bu değişim değeri her bir metanın bir diğeri ile mukayese edilebilirliğini sağlamaktadır. Somut emek ve bunun cisimleştiği kullanım değerleri söz konusu mukayeseyi sağlayamamaktadır. Üretim sürecine katılan emek gücünün azalması yine Marksist emek değer kuramına göre metalara taşınan değerin azaldığını göstermektedir. Yeni teknik kullanımına dayalı verimlilik artışının yarattığı değersizleşme bu bağlamda anlamını bulabilmektedir. Değişken sermayenin toplam yatırılan sermaye içinde payının daha yüksek olduğu bir üretim, daha yüksek artı değer ve kâr yaratmaktadır. Bu açıdan emek gücü, üretimin bir maliyeti değil ancak artı değerin biricik

yaratıcısıdır. Okishio Teoremi ise yaptığı varsayımlarla emek değer teorisinin temeli olan ön kabulleri reddetmektedir.

Teoremin bir diğer önemli noktası fiziksel büyüklüklere dayanarak inceleme yapmasıdır. Teorem kârı ve kâr oranını fiziksel miktarlar olarak belirlemektedir. Maliyetleri düşüren teknik bir yenilik sayesinde fiziksel çıktı miktarı artmaktadır. Ücretlerin sabit kaldığı varsayıldığında fiziksel çıktıdaki bir artış kâr oranını yükseltmektedir. Kapitalizmin genel eğilimi teknik iyileşme veya fiziksel çıktı miktarında artış sağlamaya yönelik olduğuna göre uzun vadede kâr oranının düşmesi söz konusu olmamaktadır (Potts, 2015, 5-6). Fiziksel büyüklükleri esas alan bu yaklaşım temel Marksist kategorileri göz ardı etmektedir. Emek değer teorisine göre her bir metanın değeri veya bir üretim sürecinin toplam oluşturduğu değer, fiziksel miktarlarla değil metalara taşınan değerin kendisiyle ilgilidir.

Üretilen metaların toplam değerindeki değişim, fiziksel çıktı miktarındaki değişim ve birim metanın değerindeki değişimle ilgilidir. Birim metaya aktarılan değer ise üretimde kullanılan sabit sermaye tarafından kendisine aktarılan ve emek gücü sarf edilerek aktarılan değerin toplamıdır. Birim metadaki artı değer, kendisi yaratılırken sarf edilen artık emektir. Dolayısıyla üretimde kullanılan tekniğin içeriği ve üretimin başlangıcından metanın oluşmasına kadar geçen zaman, birim metaya taşınan değeri de değiştirmektedir. Üretim sürecinde geçen zaman göz ardı edildiğinde toplam yaratılan değerdeki değişim yalnızca fiziksel çıktı miktarı olarak hesaplanmaktadır. Bu ise girdi ve çıktı fiyatlarının/değerlerinin eş anlı olarak belirlenmesinin bir sonucudur. Çünkü eş anlı belirlenimde girdi ve çıktı fiyatları eşit kabul edilip üretim süreci boyunca geçen süre içinde değerdeki değişim yok sayılmaktadır. Oysa gerçekte, üretimin başlangıcından sonuna kadar geçen sürede metanın değeri sabit kalmamaktadır. Bu nedenle zamanı göz ardı eden eş anlı değerlenme yaklaşımı fiziksel büyüklüklerle ilgilidir. Marx'ın emek değer teorisi fiziksel büyüklüklerle değil değerdeki değişimle ilgilenmektedir (Kliman, 2007, 78-79).

Okishio Teoremi'nin varsayımlarının aksine bir üretim süreci içinde girdi ve çıktı fiyatları eş anlı belirlenip eşit kabul edilememektedir. Üretim sürecinin başlangıcı ve sonucu arasında bir ayrım yaparak girdi ve çıktı değerlerinin ardışık olarak belirlenmesi gerekmektedir. Varsayım bu şekilde yeniden kurulduğunda fiziksel çıktı miktarının incelenmesiyle bile kâr oranının düşüş eğiliminde olabildiği görülmektedir. Bu fark bir örnekle gösterilebilmektedir (Carchedi, 2010, 87). Örnekte maliyeti

düşüren bir teknik kullanıldığında kâr oranındaki değişim ardışık iki üretim dönemi için incelenmektedir.

$\boldsymbol{u}$ fiziksel çıktıyı ve buna bağlı olarak somut emeği,

$\boldsymbol{m}$ bir birim parayı,

$\boldsymbol{M}$ dolaşımdaki toplam para miktarını,

$\boldsymbol{\pi m}$ para cinsinden ortalama kâr oranını,

$\boldsymbol{\pi u}$ fiziksel çıktı cinsinden ortalama kâr oranını,

$\boldsymbol{p}$ birim çıktı için fiyatı ve

$\boldsymbol{t}$ zamanı temsil etsin.

Birinci üretim döneminin başlangıcında $(\boldsymbol{t_0})$ $80\boldsymbol{u} = 80\boldsymbol{m}$ kadar üretim aracı ve $20\boldsymbol{u} = 20\boldsymbol{m}$ kadar ücret ödemesi yatırılmış olsun. Birinci üretim döneminin sonunda $(\boldsymbol{t_1})$ $120\boldsymbol{u}$ kadar çıktı elde edilmiş olsun. Fiziksel kâr miktarı $20\boldsymbol{u}$ ve kâr oranı ise $\boldsymbol{\pi u}$ = %20 olmaktadır. Toplam dolaşımdaki para miktarı, $\boldsymbol{M}$, 120 olduğunda birim çıktı fiyatı $120\boldsymbol{m}/120\boldsymbol{u} = 1$ olmaktadır.

Böylelikle para cinsinden kâr $20\boldsymbol{m}$ ve kâr oranı $\boldsymbol{\pi m}$ = %20 olmaktadır. Fiziksel kâr ile para cinsinden kâr eşit bulunmuştur. Bunun nedeni birim meta fiyatının üretimin başında ve sonunda 1'e eşit olduğu ve değişmediği varsayımıdır.

Şimdi ise ikinci üretim döneminin başlangıcında $(\boldsymbol{t_1})$ emekten tasarruf eden yeni bir tekniğin kullanıldığı varsayılsın. Üretim döneminin başlangıcında $90\boldsymbol{u}$ kadar üretim aracı ve $10\boldsymbol{u}$ kadar ücret ödemesi üretim için yatırılmış olsun. Ücretlerin ise sabit kaldığı varsayılmaktadır. Yani toplam oluşacak değer içinde gerekli işçi başına ücret bir önceki dönem ile aynı kabul edilmektedir. Daha çok çıktı elde edilse dahi işçiler aynı miktarda ücret ödemesi alacaklardır. Üretim sürecinin sonunda $(\boldsymbol{t_2})$ $200\boldsymbol{u}$ kadar çıktı elde edilmiş olsun. Fiyatların bir önceki dönemle ve ikinci dönemin başlangıcından sonuna kadar geçen sürede değişmediği düşünülürse fiziksel kâr $100\boldsymbol{u}$, kâr oranı ise %100 olmaktadır. Dolaşımdaki para miktarının ve dolayısıyla fiyatların fiziksel çıktı miktarıyla aynı kalarak değişmediği düşünülürse kârın ve kâr oranının teknik iyileşme ile arttığı anlaşılmaktadır. Fakat dolaşımdaki para miktarının ve fiyatların değişmemesi için herhangi bir gerekçe bulunmamaktadır. Bir üretim döneminin içinde girdi fiyatları ile çıktı fiyatları farklı olabilmektedir.

İkinci üretim döneminin sonunda (t_2) dolaşımdaki toplam para miktarının, M, 180 olduğu varsayılsın. Bu durumda birim meta fiyatı $p = 180m/200u = 0.9$ olacaktır. Bu durumda para cinsinden kâr $\pi m = 80$ ve kâr oranı %80 olmaktadır. Fiyatın bu seviyeden de farklı olmaması için geçerli herhangi bir gerekçe bulunmamaktadır. Örneğin dolaşımdaki toplam para miktarı, M, 120 olduğunda birim meta fiyatı $p = 120m/200u = 0.6$ olacaktır. Bu durumda toplam üretilen metanın parasal ifadesinin tamamı $0.6*200u = 120m$ olmaktadır. Üretim için yatırılan toplam parasal miktar çıkartıldığında kâr $20m$, kâr oranı ise %20 olacaktır. Sonuç olarak maliyetleri düşüren yeni bir tekniğin fiziksel çıktı miktarını arttırsa dahi çıktının parasal değerini ve kârı arttırması zorunlu bir sonuç değildir (Carchedi, 2010, 87-89).

Okishio Teoremi ve sonrasında oluşan yasaya kuşkuyla yaklaşan literatür fiyat ve kârların oluşmasında fiziksel büyüklükleri esas almıştır. Böylece ulaşılan sonuç fiziksel çıktıda bir artış yaratan teknik bir yeniliğin kâr oranını da arttıracağı yönünde olmuştur. Sermayenin davranışsal özelliği teknik yenilik ile fiziksel miktarları arttırmak olduğu için uzun vadede kâr oranının düşme eğiliminde olmayacağı belirtilmiştir (Potts, 2015). Oluşan bu geniş literatür, varsayımları itibariyle çağdaş Marksist iktisatçılar tarafından tutarlı bir bütünlük oluşturmadığı yönünde eleştirilmektedir.

Sonuç olarak Okishio Teoremi ve aynı zemine dayanan literatür yaptığı varsayımlarla Marksist değer teorisinin dışında alternatif bir kâr oranı teorisi oluşturmuştur. Bunun yanı sıra teoremin dayandığı varsayımlar tutarlı değildir. Öncelikle girdi ve çıktı değerlerinin/fiyatlarının eş anlı olarak belirlenmesi doğru değildir. Bu yaklaşımla üretim sürecinde geçen zaman göz ardı edilmektedir. Gerçekte geçen süre içinde metanın değeri/fiyatı değişebilmektedir. Verimlilik artışına sebep olan bir teknik kullanıldığında metaya taşınan değerin düşeceği beklenmektedir. Bir diğer hatalı varsayım ise fiziksel çıktı miktarındaki değişimin esas alınmasıdır. Marx'ın yasası fiziksel çıktı miktarları ile değil teknik iyileşme sonrasında metalara taşınan değerdeki değişimle ilgilidir. Yasa teknoloji rekabeti dolayısıyla artan verimlilik sayesinde birim metaya taşınan değerin azaldığı ve bunun bir eğilim olarak sürdüğü varsayımı üzerine kurulmuştur (Carchedi, 2010, 89).

Belirtilmesi gereken bir diğer konu ise kâr oranı özelinde yapılan çalışmaların yöntemidir. Stephen Cullenberg (1994) Okishio Teoremi'ni ve sonrasında oluşan literatürün araştırma yöntemini Kartezyen Bütünlük olarak tanımlamaktadır.

Kartezyen Bütünlük veya Yöntemsel Bireycilik, sosyal bilimlerde sosyal davranışların mikro ölçekli nedenlerine odaklanmaktadır. Buna göre bir bütünü oluşturan parçalar, bütünün kendisinden bağımsız olarak var olmaktadır. Yani bütünün kendisi önceden var olan parçalar arası etkileşimin bir sonucu olarak oluşmaktadır. Böylelikle analiz, parçaları belirlemektedir. Bu parçalar, bütünün kendisini analiz süresi boyunca oluşturacaktır.

Marksist iktisatçılar arasında mikro nedenlere odaklanan bu yaklaşım kimi yazarlarca benimsenmiştir[§]. Okishio Teoremi ve onunla bağlantılı literatür böyle bir yöntemle hareket etmektedir. Buna göre kapitalist üretim ilişkileri tek tek sermayedarların kâr maksimizasyonunu önceleyiği süreç ve davranışların sonucunda oluşmaktadır. Kâr oranını yukarı yönde hareket ettiren rasyonel bilgi her bir tekil sermayedarda önceden mevcuttur. Bir bütün olarak kapitalizm bu rasyonel bireylerin kararlarının toplamından oluştuğuna göre irrasyonel olan kâr oranının teknik değişimle düşüyor olması bir yasa olarak işleyemeyecektir. Çünkü her bir rasyonel sermayedar kâr oranını düşürecek tekniğin farkındadır ve bunu tercih etmeyecektir (Cullenberg, 1994). Açıkça görüldüğü gibi bu araştırma yöntemi Marx'ın ve genel olarak Marksist iktisadın araştırma yönteminden uzaktır.

3.3.2 Belirsizlik Eleştirileri

Kâr Oranının Düşme Eğilimi Yasası'nın tutarlı ve gözlenebilir bir kriz teorisi olarak geçerliliği günümüzde de birçok araştırmacı tarafından tartışılmaktadır (Harvey, 2016; Charchedi, Roberts, 2013; Kliman, 2007; Potts, 2015; Treen, 2014; Kliman ve diğ., 2013; Potts, 2011; Heinrich, 2013). Bu başlık altında söz konusu tartışmalar üzerinden Marx'ın kriz teorisinin belirsizliğine yönelik yapılan eleştiriler ve verilen cevaplar ele alınmaktadır.

Michael Heinrich, Marx'ın biyografisini yazmak üzere çeşitli çalışmalar yapmıştır. Bu çalışmalar ile Marx'ın kriz teorisini de incelemiştir. 2013 yılında konu ile ilgili Monthly Review dergisinde yayımlanan yazısı uzun süreli tartışmalara alan açmıştır. Yazar, çalışmasını MEGA[**] çerçevesinde yapılan araştırmalara dayandırmaktadır. Birçok yazar Heinrich'in kriz teorisine dair iddialarına çok çeşitli cevaplar vermiştir.

[§] Bir örnek için Bkz: (Roemer, 1981)

[**] Marx-Engels-Gesamtausgabe (MEGA), Marx ve Engels'e ait bütün yazıları eleştirel bir okumayla gözden geçirerek yayımlamayı amaçlayan projedir.

Oluşan yeni atmosferde Marx'ın kriz teorisine olan ilgi canlanmıştır. Söz konusu tartışmalar yasanın bir kriz teorisi olarak geçerliliği ve belirsizliğine ilişkindir.

Heinrich'e göre her şeyden önce Marx'ın ifade ettiği biçimiyle yasa ampirik olarak gözlenememektedir. Bu nedenden ötürü yasanın geçerliliği ampirik gözlemlerden yola çıkılarak gösterilememektedir. Aynı şekilde yasanın geçersizliği de ampirik verilere dayandırılamamaktadır. Geçmişte kâr oranının düşme eğiliminde olduğu gösterilebilirse de yasa kanıtlanmış olmayacaktır. Çünkü geçmişe dair bu gözlemin gelecekte aynı biçimde devam etmesi için bir neden bulunmamaktadır. Aynı şekilde geçmişte kâr oranının yükselme eğiliminde olduğu verilerle gösterilse dahi bu yasanın geçersizliğini göstermemektedir. Çünkü yasa, kâr oranının kapitalist gelişme sürecine içkin bir olgu olarak düşme eğiliminde olduğunu belirtmektedir. Kâr oranı geçmişte birçok sebepten dolayı düşme veya yükselme eğiliminde olabilmektedir (Heinrich, 2013).

Diğer yandan sermaye tarafından karşı koyucu eğilimler hayata geçirilse bile uzun vadede kâr oranının düşüşünün engellenemeyeceği belirtilmektedir. Fakat bu yasanın geçerliliğini göstermemektedir. Yasanın geçersizliği ispatlanamamasıyla ilgilidir. Kâr oranındaki düşüş, karşı koyucu eğilimler tarafından engellenemese dahi yasanın geçerliliği ispatlanmış olmamaktadır.

Hatırlanacağı gibi kâr oranı formülü şu şekildedir;

$$\boldsymbol{q = \frac{s}{c + v}}$$

Eşitliğin hem pay hem de paydası değişir sermayeye bölündüğünde;

$$\boldsymbol{q = \frac{\frac{s}{v}}{\frac{c}{v} + 1}}$$

bulunmaktadır. Marx'ın incelemesinde başlangıçta artı değer oranı sabit kabul edilmektedir. Böylelikle sermayenin organik bileşimindeki bir artışın (formülde payda) kâr oranını düşüreceği açıktır. Buna karşın eşitlikte artı değer oranının sabit kalması mümkün değildir. Göreli artı değer üretimi dolayısıyla sermayenin organik bileşimini arttıran verimlilik artışı artı değer oranını da arttırmaktadır. Bu nedenle, artı değer oranındaki artış yalnızca bir karşı koyucu eğilim olamamaktadır. Artı değer oranının artması yasayı oluşturan temel koşullardan biridir.

Yasa, artı değer oranının zaman içinde göreli olarak düşeceğini iddia etmektedir. Fakat aynı zamanda sermayenin değer bileşimi de yani üretim araçlarının değeri de düşebilmektedir. Ayrıca verimlilik artışıyla beraber tüketim mallarının değeri de düşmektedir. Bu durumda emek gücünün değeri de azalmaktadır. Sonuç olarak yasanın geçerliliği ancak sermayenin organik bileşiminin artı değer oranından daha hızlı arttığının gösterilmesiyle mümkün olabilmektedir. Böyle bir karşılaştırma ve ispatın yapılabilmesi mümkün değildir (Heinrich, 2013).

Yasanın kanıtlanmasının belirsizliğinden öte Marx'ın metinleri incelendiğinde yekpare bir kriz teorisi olmadığı anlaşılmaktadır. Birçok Marksist yazarın kabul ettiğinin aksine Marx'ın bütünlüklü bir kriz teorisi değil, krizlere dair çeşitli düşüncelerini yazıya geçirdiği çalışmaları mevcuttur. Eğilim yasasının bir kriz teorisi olarak anlaşılmasının nedeni Kapital'in bitmiş bir çalışma olmaması ve Engels'in editörlüğüyle üçüncü cildin yayımlanmasıdır. Engels eğilim yasasını Marx'ın bütünlüklü kriz teorisi olarak algılamıştır. Oysa Marx'ın konu ile ilgili el yazmaları birbirinden kopuk düşüncelerle doludur (Heinrich, 2013).

Aslında Heinrich'in eleştirileri Paul Sweezy'nin yaptığı eleştirilere büyük ölçüde benzemektedir. Sweezy (1970)'e göre sermaye birikim süreci ilerlerken kaçınılmaz olarak teknik yenilik ortaya çıkmaktadır. Sermayenin organik bileşimi zaman içinde artış göstermektedir. Buradan hareketle kâr formülü;

$$\boldsymbol{p = s(1 - q)}$$

şeklinde gösterilebilmektedir. Formülde $\boldsymbol{p}$ kâr oranını göstermektedir. $\boldsymbol{s}$ artı değer oranını temsil edip sabit kabul edilmektedir. $\boldsymbol{q}$ ise sermayenin organik bileşimini göstermektedir. Formülden de anlaşıldığı üzere sabit artı değer oranı varsayımı altında üretkenlik artışı sağlandığında yani sermayenin organik bileşimi yükseldiğinde kâr oranı düşmektedir. Fakat artı değer oranının sermayenin organik bileşiminden daha hızlı artabileceği de söylenebilmektedir (Sweezy, 1970, 96-97).

Artı değer oranı sabit kabul edilerek kâr oranındaki değişimin gözlenmesi yanlıştır. Çünkü sermayenin organik bileşimini arttıracak bir teknik iyileşme artı değer oranını da arttırmaktadır. Artı değer oranının sabit kabul edilmesi ancak verimlilikteki artışla orantılı ücret artışı olduğunda mümkün hale gelmektedir. Bu olasılık da kapitalist gerçeklikle bağdaşmamaktadır. Verimlilik artışı emekten tasarruf eden teknik iyileşme anlamına gelmektedir. Üretimde daha az emek gücüne ihtiyaç duyulması birçok

işçinin işsiz kalmasına neden olmaktadır. Oluşan işsiz kitle de yedek işgücü ordusuna eklenmekte ve ücretlerin daha çok baskılanmasını mümkün hale getirmektedir. Çünkü işgücü talebi azalmaktadır. Böylelikle verimlilik artışıyla sağlanan değerden sermayedar ile işçi aynı ölçüde pay alamamaktadır. Bu doğrultuda teknik bir iyileşmeyle verimlilik artarken artı değer oranının da artacağı söylenebilmektedir (Sweezy, 1970, 102).

Öte yandan Sweezy, yasanın Marx'ın bir çevrimler veya krizler teorisi olduğu görüşüne katılmamaktadır. Sweezy, Marx'ın yasaya duyduğu ilginin "… 19. Yüzyıl kapitalizminin koşullarından kaynaklandığını" düşünmektedir. Yasanın " 20. Yüzyılda ortaya çıkan tamamen olgunlaşmış kapitalizme uygulandığı taktirde akla yatkın olmaktan çıkacağını…" belirtmektedir (Sweezy, 2015, 80-81).

David Harvey de çalışmalarında eğilim yasasına yönelik artan ilgiye kuşkuyla yaklaşmaktadır. Harvey'e göre kâr oranı yıllara göre düşüş eğiliminde olsa dahi bunun sermayenin organik bileşimindeki artıştan başka bir mekanizma tarafından gerçekleşme olasılığı mevcuttur (Harvey, 2016).

Harvey (2016)'e göre birikim krizlerinin nedeni ücretlerdeki hareketlilik olabilmektedir. Ücretlerin çok yükseldiği durumda sermaye açısından kârlar azalmaktadır. Bu durum bir birikim krizini tetikleyebilmektedir. Öte yandan ücretlerin çok düşmesi talep yetersizliği nedeniyle bir krize neden olabilmektedir. Kâr oranındaki düşüş efektif talep yetersizliği veya sınıf mücadelesinin baskısı dolayısıyla yükseltilmiş işçi ücretleri sayesinde gerçekleşebilmektedir. Kapitalizmi krize doğru sürükleyen asıl itici güç yalnızca verimlilik dolayısıyla sermayenin organik bileşiminin artması yoluyla değil, başka birçok nedenle oluşabilmektedir. Günümüzde birçok kriz finansal sektördeki kırılganlık ve istikrarsızlık dolayısıyla ortaya çıkmaktadır.

Böylelikle her bir krizin kendi doğası ve içsel dinamikleri içinde oluştuğu söylenebilmektedir. Yani eğilim yasasının iddia ettiği gibi sistematik bir birikim davranışı dolayısıyla ortaya çıkan krizler nadirdir. Eğilim yasasının iddiasının gerçekleşmesi diğer birçok krize neden olan olasılıklardan yalnızca bir tanesidir. Bu bağlamda kâr oranının düşme eğilimi yasası bütün krizleri tek bir nedene indirgemektedir (monocausality). Eğilim yasasının ispat edilmesi ise yalnızca yıllara göre kâr oranının düşüşünün gösterilmesi ile mümkün değildir. Teknolojik ilerleme ile

kâr oranı arasındaki doğrudan bağlantıyı tespit eden ampirik gözlemler gerekmektedir (Harvey, 2016, 47).

Her üç yazarın iddiaları belirli ölçülerde birbiri ile bağlantılıdır. Bu iddiaların tamamına bütünlüklü cevaplar verilmiştir. Verilen cevaplara göre eğilim yasası hem teorik düzlemde hem de tarihsel verilerin gösterdiği ölçüde kanıtlanabilmektedir. Belirsizlik iddaları bu açıdan doğru değildir.

Öncelikle eğilim yasasının teorik düzeyde kanıtlanmazlığıyla ilgili iddia doğru değildir. Yasa, geçmiş gözlemlere dayanarak kâr oranının düşme eğiliminde olduğunu söylememektedir. Yani kapitalizmin tarihi boyunca kâr oranının düşme eğiliminde olması yasa için kanıt olmayabilmektedir. Fakat yasa, geçmişte sermayenin hareketleri vasıtasıyla kârlılığı düşüren mekanizmanın gelecekte de süreceği varsayımına dayanmaktadır. Geçmişte kârlılığı etkileyen birikim süreci gelecekte de sermayenin hareket yasası olmaya devam edecektir. Yasanın geçerliliği ve kanıtlanması bu hareket kanununun içinde aranmaktadır. Yani yasanın kanıtlanması tarihsel verilerin incelenmesi şeklinde değil sermayenin hareket yasaları içerisinde oluşmaktadır (Roberts, Charchedi, 2013). Bu bağlamda geçmiş gözlemlerin eğilim yasası için bir kanıt niteliğinde olamayacağı iddiası geçersizdir. Çünkü yasa zaten böyle bir zemine dayanmamaktadır.

Yasa, eğilim ve karşı koyucu eğilimleri içeren bir çerçeve belirtmektedir (Roberts, Charchedi, 2013). Yasanın nasıl işlediğinin görülebilmesi için başlangıçta kâr oranı formülünde artı değer oranı yani pay sabit tutulmaktadır. Böylelikle varsayımsal olarak teknik ilerlemenin veya verimlilikteki bir artışın kâr oranı üzerindeki etkisi incelenmektedir. Bu etki, ters yönde bir ilişkidir. Daha sonra artı değer oranı dalgalanmaya bırakılıp kâr oranının hareketi gözlenmektedir. Böylece artı değer oranındaki hareket yasanın bir koşulu değil fakat karşı koyucu eğilim halini almaktadır (Charchedi, Roberts, 2013, 580).

Verimlilik artışıyla beraber üretilen geçimlik mallar ucuzlamaktadır. Bu aynı zamanda emek gücünün yeniden üretilmesi için gerekli emek zamanın kısalması anlamına gelmektedir. Yani bir işçi için gerekli geçim araçlarının değeri düşmektedir. Böylece bir işgünü içinde emek gücünün yeniden üretilmesini sağlayan gerekli emek zaman azalmaktadır. İşgününün sabit kaldığı varsayılırsa gerekli emek süresinin kısalması artı değeri arttırmaktadır. Artan artı değer oranı kâr formülünde karşı koyucu eğilim

olarak işlemektedir. Fakat artı değer oranındaki bu artışın bir sınırı vardır (Potts, 2011). Bu sınır kimi çalışmalarda gösterildiği gibi (Roberts, Charchedi, 2013; Charchedi Roberts, 2013) iş günü uzunluğu ile ilgili değildir. İşgünü uzunluğunun elbette toplumsal sınırları mevcuttur. Fakat verimlilik dolayısıyla göreli artı değer üretimi söz konusu olduğu için işgünü uzunluğunun sabit olduğu varsayılmaktadır.

Üretimde kullanılan değişir sermaye, bir diğer adıyla emek gücü hiçbir zaman sıfırlanamayacaktır. Bunun nedeni emek gücünün üretim ilişkileri içinde artı değerin kaynağı olmasıdır. Böylelikle sömürü oranının bir sınırı olduğu söylenebilmektedir. Bir noktada üretim için yatırılan sabit sermaye miktarı artsa dahi artı değer oranı ve dolayısıyla kâr oranı arttırılamayacaktır (Potts, 2011).

Verimlilik artışının yarattığı artı değer oranındaki değişim yalnızca işgünü uzunluğunun toplumsal/siyasal sınırları değildir. Verimlilik artışının sömürü oranı üzerinde yarattığı etki bizatihi bir sınırdır. Bu sınıra ne zaman ulaşılacağı yeni teknik kullanma kararı alınırken başlangıç artı değer oranının ne olduğuna göre değişmektedir. Artı değer oranı yüksekken hayata geçirilen yeni teknik daha düşük oranda artı değer oranını arttıracaktır. Bunu bir örnekle göstermek gerekirse; 10 saatten oluşan bir işgünü uzunluğu varsayılsın. Bunun 8 saati gerekli emek, 2 saati ise artı emek olsun. Bu durumda sömürü oranı %25 olmaktadır. Eğer yeni bir teknik kullanılarak verimlilik iki katına çıkartılırsa gerekli emek süresi de yarı yarıya azalıp 4 saat olacaktır. Artı emek süresi 6 saat olacaktır. Yeni artı değer oranı %150 olmaktadır. Bu durumda verimlilik iki kat arttırılırken artı değer oranı altı katına çıkartılmış olacaktır.

Diğer taraftan, başlangıçta işgününün 2 saatinin gerekli emek ve 8 saatinin artı emek olduğu varsayılsın. Bu durumda sömürü oranı %400 olmaktadır. Yeni bir teknik kullanılarak verimlilik iki katına çıkartılırsa gerekli emek süresi 1 saate düşecektir. Artı emek süresi ise 9 saat olmaktadır. Artı değer oranı %400'den %900'e çıkarak 2.25 kat artmış olacaktır. Bu noktada verimlilik tekrar iki katına çıkartıldığında gerekli emek süresi 0.5 saat olacaktır. Artı emek süresi ise 9.5 saat olacaktır. Yeni artı değer oranı %1900 olmaktadır. Yani artı değer oranı 2.11 kat artmıştır. Verimlilik tekrar iki katına çıkartılırsa sömürü oranı yine daha düşük bir oranda artacaktır (Miller, 1995).

Görüldüğü gibi verimlilik artışı ile artı değer oranı aynı ölçüde artmamaktadır. Bir noktada sermaye açısından yeni bir teknik kullanılmasının maliyeti artı değer

oranındaki artışla telafi edilememektedir. Bu ise artı değer oranını arttırmanın sınırıdır (Miller, 1995). Bu durumda artı değer oranının her zaman sermayenin organik bileşiminden daha hızlı artabileceği eleştirisi hatalıdır. Verimliliğin ve dolayısıyla sermayenin organik bileşiminin iki katına çıkartıldığı her durumda sömürü oranı azalarak artmaya devam etmektedir. Böylelikle artı değer oranı ve sermayenin organik bileşimindeki artış oranlarının mukayese edilip belirlenemeyeceği görüşü geçersiz olmaktadır.

Belirsizliğe ilişkin bir diğer eleştiri de üretim araçlarının değerinin düşmesi sonucu kâr oranının yükselebileceğine ilişkindir. Teknik iyileşme sayesinde üretimde sabit sermayenin payı artıyorsa bile değeri düşebilmektedir. Dolayısıyla sermayenin organik bileşiminin zamanın herhangi bir anında arttığını varsaymak doğru değildir. Üretim araçlarının değerinin düşürülmesi kâr oranını arttırabilmektedir. (Carchedi, 2010).

Üretim araçlarının değersizleşmesi, çıktı miktarını verimlilik dolayısıyla arttırıyorsa bile yatırılan toplam sermaye içinde sabit sermayenin değerinin düşmesi anlamına gelmektedir. Böylelikle zaman içinde verimliliği arttıran teknikler kullanılırken sermayenin organik bileşimi tersi yönde hareket ederek düşebilmektedir. Üretim araçları üreten bir sektörde 50c + 50v + 25s olarak bir üretim gerçekleştiği varsayılsın. Burada kâr oranı %25 iken sömürü oranı %50'dir.

Aynı miktarda sermaye yatırılarak eşit çıktı miktarı sömürü oranının iki katına çıkartılmasıyla mümkün olabilmektedir. 75c + 25v + 25s şeklinde bir üretim gerçekleştirildiğinde kâr oranı yine %25 iken sömürü oranı %100'e çıkmaktadır. Sermayenin organik bileşimi üç katına çıkarak artmıştır. Buna karşın sermayenin organik bileşiminin düştüğü teknik bir iyileşme de mümkündür.

Yeni bir teknik ile üretim araçlarının değerinin düşürüldüğü varsayılsın. 25c + 50v + 75s şeklinde bir üretim süreci gerçekleştirilsin. Burada sömürü oranı %150'ye çıkmıştır. Kâr oranı ise %100'e çıkmıştır. Sermayenin organik bileşimi ise yarı yarıya düşmüştür. Böylelikle üretim araçlarının değerindeki bir düşüşün kâr oranını yükselteceği söylenebilmektedir. Bu durumda temel olarak kâr oranındaki değişim üretim araçlarının değerinin emek gücü değerine göre değişimine bağlıdır. Emek gücünün değeri daha hızlı düşüyorsa kâr oranı düşmektedir, veya tam tersi de

geçerlidir. (Charchedi, Roberts, 2013, 582-583). Üretim araçlarının değerinin düşmesi böylelikle bir karşı koyucu eğilim olarak işlemektedir.

Bu noktada kâr oranı ile artı değer oranı arasındaki farkı hatırlamakta fayda vardır. Artı değer oranı üretim sürecinin sonunda oluşan artı değerin değişir sermayeye bölünmesi ile bulunmaktadır. Kâr oranı ise üretilen artı değerin toplam yatırılan sermayeye bölünmesi ile bulunmaktadır. Böylelikle denilebilir ki her zaman kâr oranı artı değer oranından daha düşük olacaktır. Üretim sürecinde sabit sermaye sıfırlanamayacağı için her zaman sabit sermayenin bir değeri olacaktır. Demek ki kâr oranının üretim araçlarının değerinin düşürülmesi ile artı değer oranına yakınsamasının bir sınırı vardır. Bu sınıra yaklaşıldıkça karşı koyucu eğilim olarak üretim araçlarının değerinin düşürülmesi azalmaktadır. Bu noktada emek gücünün değeri daha hızlı düşerek kâr oranını yeniden düşürmeye başlamaktadır (Charchedi, Roberts, 2013, 583).

Sermayenin organik bileşimi, birikim sürecinin temel bir öğesi olarak artış eğilimindedir. Fakat bu artış üretim araçlarının değerindeki değişimle bağlantılı olarak doğrusal değil döngüseldir. Karşı koyucu eğilim olarak işleyen üretim araçlarının değerinin düşürülmesiyle birlikte eğilim yasası döngüsel olarak işlemektedir (Roberts, 2016).

Döngüyü sağlayan bir diğer etmen de kriz dönemleridir. Kriz dönemlerinde birçok sermaye kesimi üretimi durdurmaktadır. Piyasada oluşan boşluğu diğer sermayedarlar sabit sermaye yatırımlarını arttırmadan doldurmaktadır. Üretim için yatırılan sermayenin kapasite kullanımı arttırılmaktadır. Verimlilik sabit kalırken daha yüksek bir kapasiteyle yapılan üretim nedeniyle üretim araçlarının yıpranması artarken değeri düşmektedir. Ayrıca iflas eden sermaye kesimlerinin üretim araçları değerlerinden daha düşük fiyatlara satın alınmaktadır. Yine verimlilik sabitken daha fazla işçi çalıştırılarak üretim arttırırlmaktadır. Bunun bir sonucu olarak da sermayenin organik bileşimi düşerken kâr oranı artmaktadır (Roberts, Charchedi, 2013).

Üretimde daha fazla işçinin çalıştırılması ücretleri yukarı yönde hareket ettirmektedir. Kapasite kullanımının ise sınırlarına bir noktada ulaşılmaktadır. Böylelikle kârlılığın korunabilmesi adına verimliliği arttıracak teknik iyileşmelere yatırım yapılmaktadır. Üretimde göreli olarak değişir sermayenin değeri azalmaya başlarken sermayenin

organik bileşimi yükselmeye başlamaktadır. Böylece kâr oranı tekrar düşmeye başlamaktadır (Roberts, Charchedi, 2013).

Kâr oranı ekonominin durgunluk döneminde değil aksine büyüme dönemlerinde azalma eğilimindedir. Ekonomi, kârlılıktaki hareketler dolayısıyla bir döngü içinde hareket etmektedir. Ekonomi büyüme dönemlerinde iken kâr oranı düşüş eğilimindedir. Küçülme dönemi başladığında ise çeşitli karşı koyucu eğilimler vasıtasıyla kâr oranı tekrar restore edilerek döngü tamamlanmaktadır. Böylelikle kapitalizmin periyodik olarak yüz yüze geldiği krizler başka bir vasıta ile gerçekleşen dışsal etkiler değildir. Krizler, kâr motivasyonu ile hareket eden kapitalist birikim sürecinden ortaya çıkmaktadır (Kliman, 2017, 227).

Krizlerin efektif talep yetersizliği dolayısıyla oluşması eğilim yasasına yöneltilen bir diğer eleştiridir. Oysa yasanın efektif talep ile ilgisi bulunmamaktadır. Ekonomide üretilen bütün ürünler satılsa dahi kâr oranı düşme eğiliminde olmaktadır. Çünkü yasa, metaların değerindeki değişimin kendisiyle ilgilidir (Roberts, 2016). Ayrıca krizler finansal sektördeki istikrarsız davranışlar dolayısıyla oluşmamaktadır. Finansal sektördeki istikrarsız davranışlar kâr oranı hareketinin bir sonucu olarak meydana gelmektedir. Ekonominin üretken alanındaki eğilimlerden kaynaklanan istikrarsızlık finans sektörünün etkisiyle hızlanmaktadır. Üretken alanlardaki büyüme finans sektörünün desteğiyle artmaktadır. Bir noktada düşen kâr oranları nedeniyle üretken alanlarda yaratılan artı değer finans sektörüne aktarılarak hayali sermayeye (Fictitious Capital) dönüşmektedir. Büyüyen hayali sermaye spekülasyona ve kırılganlığa daha açık hale gelmektedir. Bu alandaki tetikleyici bir unsur ile beraber kriz süreci başlamaktadır. Yani krizin başlangıç noktası üretken sermayede düşen kârlılık ile artı değerin hayali sermayeye dönüştürülmesidir (Potts, 2011).

Böylelikle eğilim yasasının belirsizliğine ilişkin yapılan bütün eleştirilere cevap verilmiştir. Yasanın bir eğilim ve karşı eğilim çerçevesinde hareket ettiği anlaşıldığında belirsizlik ortadan kalkmaktadır.

Tartışmaları bitirmeden önce yönteme dair bir ayrım yapılması gerekmektedir. Okishio Teoremi ve devamında oluşan literatür Kartezyen Bütünlük içinde değerlendirilmektedir. Buna karşın Heinrich'in başlattığı tartışma ve Paul Sweezy'nin eğilim yasası hakkındaki incelemelerini de içeren birçok çalışma yöntemsel olarak farklıdır. Cullenberg (1994) bu yöntemi Hegelci Bütünlük olarak değerlendirmektedir.

Hegelci bütünlük, toplumsal ilişkilerin verili olan doğanın veya inşa edilmiş bütünlüğün varsayımı altında incelenmesidir. Buna göre bütünlük, kendi parçalarından bağımsız olarak mevcuttur. Buna karşın her bir parça kendi varlığında bütünlüğü de yansıtır. Bütünlüğün içsel özü değişken ve çelişiktir. Söz konusu içsel özün diyalektik açılımı bütünün hareket yasalarıdır. İlişkinin yönü bütünden parçaya doğrudur. Yani bütünlüğün her bir parçası bütünün kendisi tarafından belirlenmektedir. Tersi doğru değildir (Cullenberg, 1994, 19).

Kâr oranı ile ilgili tartışmaların başlangıç noktası da kapitalizmin özünün birikim süreci olduğu varsayımıdır. Büyük bir literatürü oluşturan tartışmalar birbirinden farklı sonuçlara ulaşsa da birikimin kapitalizmin temel motivasyonu ve davranışı olduğu varsayımı herkesçe kabul edilmiştir. Buna göre özünde çelişik ve değişken olan kapitalizmi anlama ve açıklama çabaları Hegelci bütünlüğü kullanmaktadır. Kâr oranı da birikim sürecinin çelişkilerinden biri olarak tartışılmıştır. Birikim süreci sermayenin davranışı olarak çelişiktir. Kapitalizmin bu içsel özünün çelişkisi somutta kâr oranının düşme eğilimi olarak görünmektedir (Cullenberg, 1994, 19-20). Eğilimi belirleyen olgu rasyonel sermayedarların tekil olarak kararlarının sonucu değil sermayenin hareket yasasıdır. Buradan hareketle ilgili tartışmaların Okishio Teoremi'nden yöntemsel olarak oldukça farklı bir zeminde yürütüldüğü belirtilebilmektedir.

4 TÜRKİYE EKONOMİSİNDE KÂR

Kâr Oranının Düşme Eğilimi yasası teorik düzeyde oldukça yoğun bir biçimde tartışılmışsa bile Marksist kâr oranı hesaplamaları aynı düzeyde çalışılmamıştır. Bu eksikliğin birçok nedeni mevcuttur. Bunların başında bir önceki bölümde açıklandığı gibi teorinin kanıtlanmasının ampirik ölçümlerde aranmaması gelmektedir. Teorinin kanıtlanması kapitalizmin temel motivasyonu olan birikim sürecinde veya sermayenin hareket yasalarında aranmaktadır. Bunun yanı sıra uygun ve güvenilir veri bulma sorunu da hesaplamaları güçleştirmektedir. Bu nedenle ampirik çalışmalar çoğunlukla uygun ve detaylı veri sunan ülkeler için yapılmıştır. Eğilim yasasına olan ilginin artmasıyla ve Marksist iktisatta oluşan yönteme dair çalışmalarla birlikte günümüzde yapılan ampirik ölçümlerin sayısı da hızla artmaktadır.

Kâr oranı hesaplamaları çeşitli zorlukları içermektedir. Öncelikle, toplumsal yeniden üretim içerisinde önemli bir yeri bulunan fakat hesaplamaya dahil edilemeyen ev içi ücretlendirilmemiş emek söz konusudur[††]. Ev içi ücretlendirilmemiş emek, sermaye birikim süreci içerisinde oldukça önemli bir noktada bulunmasına karşın değişken sermaye içerisinde hesaplanamamaktadır. Yani ev içi emek, sömürünün bir parçası haline gelirken bir ücrete tabi olmamaktadır (Federici, 2022). Bu nedenle de temel sermaye birikimi hesaplamalarının dışındadır.

Kâr oranı hesaplamalarındaki bir diğer zorluk da kapitalist olmayan üretimdir. Kapitalist olmayan üretim, kâr amacı taşımayan üretimi ifade etmektedir. Devletin ve kâr amacı gütmeyen devlet dışı kurumların ürettiği kamusal yarar sağlayan ve kâr getirmeyen üretimin varlığı kâr oranını hesaplamayı zorlaştırmaktadır. Bütün bu üretimlerin belirlenerek kâr oranını oluşturan bileşenlerden ayırt edilmesi gerekmektedir.

Son olarak üretken olan ve olmayan sermaye/emek ayrımı da bir diğer tartışma konusudur. Üretken olmayan faaliyetlerin kâr oranı bileşenlerinden ayırt edilmesi ve verilerin bu ayrıma göre yeniden düzenlenmesi gerekmektedir. Bunun için öncelikle

[††] Kadın emeğinin (ücretlendirilmemiş emeğin) toplumsal yeniden üretim içindeki yeri ve Marx'ın metinlerinden hareketle öneminin tartışılması hakkında bir çalışma için bkz: (Federici, 2021)

üretken olan ve olmayan emek/sermaye ayrımının yapılması gerekmektedir. Genellikle üretken olmayan faaliyetlerdeki ücret ödemeleri üretken faaliyetlerde üretilen artı değer veya kâr içinde hesaplanmaktadır. Üretken olmayan faaliyetlerde elde edilen kâr da yine üretken olan faaliyetlerde üretilmiş artı değer hesabı içerisinde değerlendirilmektedir (Karahanoğulları, 2009).

Tüm bu zorlukların yanında kâr oranını hesaplamaya yönelik oldukça çeşitli ve zengin yöntemler oluşmuştur. Günümüz Marksist iktisat literatürü içindeki gelişmeler kâr oranının ve diğer Marksist kategorilerin hesaplanmasını kolaylaştırmaktadır[‡‡].

4.1 Kâr Oranı Hesaplama Literatürü

Eğilim yasasının teorik olarak tutarlılık ve belirsizliği tartışılırken bir yandan da yasanın öngördüğü çerçevede çeşitli ampirik ölçümler gerçekleşmiştir. Bu ölçümlerin birçoğu ABD ekonomisine yöneliktir. Bunun temel nedeni hesaplamaları mümkün kılan detaylı verilerin elde edilebilir olmasıdır. Ayrıca gelişmiş kapitalist bir ekonomi olarak ABD, yasanın işlerliğinin test edilmesi için uygun görülmektedir. Bu doğrultuda eğilim yasası çerçevesinde yapılan ilk ampirik gözlemlerden biri Gillman (1958)'ın çalışmasıdır. Gillman, çalışmasında 19. Yüzyıl sonları ve 20. Yüzyılın ilk yarısı için ABD ekonomisinin kâr oranının seyrini gözlemlemiştir. Parasal büyüklükler kullanılarak hesaplamanın yapıldığı çalışmada üretken olan ve olmayan emek ayrımı kullanılmıştır. Bu doğrultuda 1919 yılı ABD ekonomisinin kâr oranı için bir kırılma yılı olduğu tespit edilmiştir. Kâr oranı ile sermayenin organik bileşimi arasında 1919 yılı sonrası için pozitif korelasyon gözlemlenmiştir. Bu nedenle Gillman, yasanın bu halinin erken dönem kapitalist gelişmeyi açıkladığını belirtmektedir. Fakat yasanın, çağdaş kapitalizmin kâr seyrini gözleyememekte olduğunu ve bu nedenle yeniden formüle edilmesi gerektiğini belirtmektedir (Howard, King, 1992).

[‡‡] Shaikh, Tonak (2012) çalışması önemli eksiklikleri gidermiştir. Çalışmada ulusal ekonominin Marksist kategorilerle ölçülmesine yönelik oldukça detaylı bir yöntem geliştirilmiştir. Potts, Kliman (2015) 1990'lı yıllardan itibaren dönüşüm sorunu çerçevesinde geliştirilen Ardışık Tekil Sistem Yorumu (Temporal Single System Interpretation - TSSI) yaklaşımı ile kâr hesaplamaları için yapılan tartışmalar ve yöntemleri derlemişlerdir. Çalışmada TSSI ve diğer çağdaş Marksist yorumların kâr kategorisine yaklaşımı ele alınmıştır. Kliman, McGlone (1999) Marx'ın değer teorisinin ve kâr oranının TSSI yaklaşımıyla inceleyerek diğer yöntemlerle mukayese etmiştir. Ayrıca makro-parasal yorum adı verilen yöntemle Marx'ın değer teorisinin ve temel kategorilerin değerlendirilmesi ve diğer yorum ve yöntemlerle karşılaştırılmasına yönelik detaylı bir çalışma için bkz: (Moseley, 2015).

Mage (1963) çalışmasında ABD ekonomisinde Marksist kategorilerle kâr oranını incelemiştir. Çalışma ABD ekonomisinin 1900 ile 1960 yıllarını kapsamaktadır. Çalışmada aynı dönem için sermayenin organik bileşimi, artı değer oranı ve kâr oranı hem parasal büyüklük olarak hem de emek saatler cinsinden ölçülmüştür. Çalışma kapitalist olmayan üretimleri kapsamadan üretken olan ve olmayan sermaye/emek arasında bir ayrımdan hareketle ölçümleri gerçekleştirmiştir. Sonuçta teoriyle uyumlu olarak ilgili dönemde kâr oranının azaldığı ve sermayenin organik bileşiminin arttığı belirtilmiştir (Mage, 1963). Bu açıdan sonuçlar, Gillman'ın çalışmasından oldukça farklıdır.

Wolff (1979) çalışmasında yine ABD ekonomisindeki kâr oranlarının gelişimini incelemektedir. Çalışmada 1947 ile 1967 yılları arasındaki dönemin verileri kullanılmıştır. Wolff, ilgili dönemde eğilim yasasının öngördüğü kâr oranındaki düşüşü gözlemlememiştir. Yazara göre sermayenin teknik bileşimindeki bir artışın kâr oranı üzerindeki etkisi oldukça sınırlıdır. Çünkü teknik bileşimdeki artış sömürü oranındaki artış tarafından telafi edilmektedir. Bu nedenle ilgili dönemde ABD ekonomisi için kâr oranında bir düşüş gözlemlenememektedir. Buna karşın aynı çalışmada 1966-1974 yılları arasında kâr oranında ciddi düşüş gerçekleştiği belirtilmiştir. Çalışmada hesaplama süreci, üretken olan ve olmayan sermaye/emek ayrımı göz önünde bulundurulmadan yapılmıştır. Hesaplamalar cari fiyatlar üzerinden değil emek zaman üzerinden yapılmıştır (Wolff, 1979).

Wolff (1986), 1966-1976 döneminde ABD ekonomisin kâr oranındaki düşüşün kaynaklarını incelemek için bir çalışma yapmıştır. 1947 ile 1976 yıllarını kapsayan çalışma, ilgili dönemi kâr oranı hareketlerine göre 1947-1966 ve 1966 ile 1976 yıllarına göre alt dönemlere ayırmıştır. Üretken olan ve olmayan sermaye/emek ayrımı yapılmamıştır. 1966 yılına kadar kâr oranı eğilim yasasının ön gördüğü düşüşün aksine yükselmiştir. 1966-76 yılları arasında kâr oranında bir düşüş yaşanmıştır fakat yazara göre bu düşüşün sebebi sermayenin organik bileşimindeki yükseliş değildir. Sermayenin organik bileşimi yani teknik ilerleme sabitken ücretlerin artması kâr oranını düşürmüştür. Buna göre kâr oranındaki düşüşün sebebi kâr sıkışmasıdır (profit squeeze)[§§] (Wolff, 1986).

[§§] Kâr sıkışması (profit squeeze), sermayedar için bir maliyet olarak görülen ücretlerin artması sonucu, diğer her şey sabitken, kâr oranını düşürmesidir.

Moseley (1988)'in çalışması Wolff'un araştırdığı aynı dönemi incelemiştir. Sonuçlar oldukça farklı bulunmuştur. Buna göre aynı dönemde kâr oranındaki düşüş ücret artışları dolayısıyla değil fakat sermayenin organik bileşimindeki artış nedeniyle gerçekleşmiştir. Wolff'un çalışmasından farklı olarak sermayenin organik bileşiminin (SOB) sabit değil fakat oldukça yüksek bir oranda arttığı gözlemlenmiştir. Aynı dönemde sömürü oranında gerçekleşen artış, SOB'daki artışı telafi edememiştir. Hesaplama sürecindeki en önemli fark ise Moseley'in üretken olan ve olmayan emek/sermaye ayrımını yapmasıdır. Sonuç olarak ilgili dönemdeki kâr oranındaki düşüşün sebebi ücret artışları değil, eğilim yasası çerçevesinde teknik ilerlemenin kâr oranı üzerindeki etkisidir (Moseley, 1988).

Savaş sonrası ABD ekonomisi için yapılmış bir diğer çalışma da Weisskopf (1979)'un çalışmasıdır. Çalışmada ABD için 1949 ile 1975 yılları arasında finans dışı sektörlerin kâr oranı gözlemlenmiştir. Emek saatler ile hesaplamanın yapıldığı çalışmada üretken olan ve olmayan emek ayrımı kullanılmamıştır. Kâr payının bir değişken olarak kullanıldığı incelemede, reel ücretlerin kâr oranını baskıladığı belirtilmiştir. Yazar dönemi beş ayrı alt döneme ayırarak her bir dönemi birer çevrim olarak da incelemiştir. Her bir çevrim kendi içinde en yüksek ve en düşük kâr oranının gözlemlendiği yıllar esas alınarak ayrıştırılmıştır. Her bir alt dönemde kâr oranını hareket ettiren, düşmesini veya yükselmesini sağlayan, nedenler incelenmiştir (Weisskopf, 1979). Wolff'un aynı dönemi kapsayan çalışmasıyla karşılaştırıldığında farklı sonuçların elde edilmesi, yöntemin ve hesaplama sürecinde yapılan varsayımların sonuçları da farklılaştırdığını göstermektedir.

Moseley (1991), savaş sonrası ABD ekonomisi için kâr oranlarını hesaplayan en önemli ve detaylı çalışmalardan biridir. Çalışmada 1947 ile 1987 arasındaki dönem incelenmiştir. Parasal büyüklüklerin kullanıldığı incelemede üretken olan ve olmayan emek/sermaye ayrımı yapılmıştır. Sırasıyla artı değer oranı, sermayenin organik bileşimi ve kâr oranı hesaplanmıştır. Elde edilen bulgular, sermayenin organik bileşimi ile kâr oranının ters yönde hareket ettiğini göstermiştir. Sermayenin organik bileşimi artıyorken/azalıyorken kâr oranı düşmektedir/yükselmektedir. SOB'daki dalgalanmalar, kâr oranında tersi yönde dalgalanmalar yaratmaktadır. Sonuç olarak, kâr oranındaki düşüşün nedeni kâr sıkışması değil fakat eğilim yasasının ön gördüğü biçimde teknik ilerlemedir. SOB'un artması kâr oranını azaltmaktadır. SOB'daki artışı telafi edecek büyüklükte bir karşı koyucu eğilim hayata geçirilmediği için kâr oranı

düşme eğilimi gözlemlenebilmektedir. Sömürü oranındaki artış uzun vadede SOB'daki artıştan daha güçlü değildir (Moseley, 1991).

Kapitalist birikim süreci içerisinde kâr, ekonominin yönünün tayin edilmesi açısından oldukça önemli bir faktördür. Ekonomide oluşan durağanlık ve genişleme dönemlerinde başlıca etken kâr oranıdır. Bu bağlamda kâr oranındaki hareketliliğin yönü, birikimin sürecinin uzun dönemde karşı karşıya kaldığı zorlukları da göstermektedir. Kâr oranı, ekonomideki dalgalanmaları açıklamaktadır. Shaikh (1992), çalışmasında ekonomide oluşan uzun dalgaların kaynağı olarak kâr oranının düşme eğilimi yasasını incelemiştir. ABD ekonomisi için uzun bir dönem sayılabilecek 1899-1984 arasındaki yıllar incelenmiştir. Buna göre teknik ilerleme kâr oranını düşürmektedir. Böylelikle kâr kütlesindeki büyüme yavaşlamaktadır. Bu nokta aynı zamanda uzun dalgadaki değişim noktasını da göstermektedir. Kâr kütlesindeki azalma kriz sürecinin başlangıcı kabul edilmektedir (Shaikh, 1992). Benzer şekilde Poletayev (1992) tarafından kâr oranında oluşan uzun dalgalar incelenmektedir. ABD, Japonya, Almanya ve Birleşik Krallık için (her bir ülke için ulaşılabilir veriler değişiklik gösterse de) 1850'lerden 1980'lere kadar olan uzun dönemde Marksist kategorilerle kâr oranının seyri incelenmiştir (Poletayev, 1992).

Dumenil & Levy (1993), ABD ekonomisinin 1869 ile 1989 yıllarını kapsayan dönemde kâr oranını oldukça detaylı bir biçimde incelemiştir. Çalışmada eğilim yasasının öngördüğü biçimde kâr oranındaki değişim gözlemlenmiştir. Buna göre ABD ekonomisinin ilgili dönem içerisinde karşılaştığı krizler dışsal birer şok yoluyla değil, birikim sürecinin içerisinde kâr oranındaki değişim dolayısıyla ortaya çıkmaktadır. Yani krizler kapitalist birikim sürecinin içerisinde oluşmaktadır (Dumenil, Levy, 1993).

Önceki bölümlerde tartışıldığı gibi Marx'ın değer teorisine göre değer ve artı değerin kaynağı soyut emek gücüdür. Buna göre emek yoğun veya sermayenin organik bileşiminin düşük olduğu sektörlerde kâr oranı yüksek olacaktır. Sermaye yoğun veya sermayenin organik bileşiminin yüksek olduğu sektörlerde ise kâr oranı düşük olacaktır. Dumenil, Levy (2002), farklı organik bileşimlere sahip sektörlerdeki kâr oranını gözlemlemek için bir çalışma yapmışlardır. Çalışmada üretken olan ve olmayan emek/sermaye ayrımı yapılmıştır. Bunun için öncelikle konut sektörü çalışmanın dışında bırakılmıştır. Hükümet harcamaları üretken olmayan kategoride ele alınmıştır. Geriye kalan sektörler arasından finans ve konut dışı gayrimenkul sektörü

de üretken olmayan faaliyetler olarak ayrıştırılıp gözlemlemenin dışında bırakılmıştır. Son olarak bireysel işler yani küçük burjuva üretim tarzı denilen iş türleri de çalışmanın dışında bırakılmıştır. Finansal olmayan kapitalist faaliyetler olarak adlandırılan ekonominin geriye kalanı organik bileşimin düzeyine göre ayrıştırılıp incelenmiştir. Madencilik, ulaşım, haberleşme ve elektrik sektörleri sermayenin organik bileşiminin yüksek olduğu sektörler olarak ifade edilmiştir. Yapılan ölçümlere göre sermaye yoğun üretim yapılan bu sektörlerdeki kâr oranı, eğilim yasasının ve Marx'ın değer teorisinin ön gördüğü biçimde, düşük bulunmuştur (Dumenil, Levy, 2002).

Eğilim yasası, ekonominin yaşadığı bunalım ve büyüme dönemlerini kâr oranları üzerinden açıklamaktadır. Böylelikle tarihsel bir inceleme de mümkün olabilmektedir. Bu doğrultuda çeşitli gelişmiş kapitalist ülkeler incelenmiştir. Brenner (2006) bu doğrultuda ABD başta olmak üzere Almanya, Japonya gibi ekonomileri kâr oranı üzerinden incelemiştir. Buna göre büyüme ve bunalım dönemlerinin temel belirleyicilerinden biri kâr oranı olmaktadır. Kâr oranının yönü ve düzeyi toplam ekonomik aktivitenin yönünü de belirlemektedir. Kâr oranındaki düşüş hareketliliği ücret artışı dolayısıyla oluşan kâr sıkışması nedeniyle değil, verimlilik artışı nedeniyle gerçekleşmiştir. Bu doğrultuda eğilim yasası, kapitalist ekonomilerin yaşadığı bunalım ve büyüme dönemlerini açıklamaktadır (Brenner, 2006)

Kâr oranı hesaplamalarında merkez kapitalist ülkeler ve çevre ülkeler olarak bir ayrım yapılabilmektedir. Çünkü temelde kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmişlik düzeyi farklı olmaktadır[***]. Maito (2014) söz konusu bu ayrımı gözeterek bir çeşitli ülkelerin kâr oranlarını gözlemlemiştir. Çalışmada Almanya, ABD, Hollanda, Japonya, İngiltere ve İsveç merkez kapitalist ülke olarak gruplandırılırken Arjantin, Brezilya, Şili, Çin, Kore ve Meksika çevre ülkeler olarak gruplandırılmıştır. Buna göre çevre ülkelerdeki kâr oranları merkez kapitalist ülkelerdeki eğilimle paralel olarak şekillenmektedir. Merkez ülkeler için 1860'lı yıllardan 2010 yılına kadar uzun bir dönemi kapsayan çalışmada her bir kriz öncesi dönemde kâr oranlarının düşüş eğiliminde olduğu açıkça

[***] ABD başta olmak üzere çeşitli merkez kapitalist ülke ekonomisinin kâr oranı eğilimini ve bununla beraber İspanya, Brezilya, Yunanistan, Çin ve Japonya ekonomilerinin kâr oranlarını inceleyen birçok yazarın katkı yaptığı detaylı bir çalışma için bkz: (Carchedi, Roberts, 2018).

gözlemlenebilmektedir. Kriz dönemi yaşandıktan sonra kâr oranları tekrar restore edilmektedir (Maito, 2014a)[†††].

2008 küresel ekonomik krizi ile beraber genel olarak kriz teorilerine ve özellikle Marx'ın kriz teorisine olan ilgi artmıştır. Bu doğrultuda 2008 krizi neoliberal dönemin kendi dinamikleri çerçevesinde oluşan bir kriz olarak nitelendirilmiştir (Dumenil, Levy, 2011). Roberts (2016), çalışmasında Marksist kategorilerle hesapladığı kâr oranları üzerinden küresel iktisadi krizin nedenlerini incelemektedir. Buna göre kâr oranı hareketleri üzerinden krizi oluşturan koşullar gözlemlenebilmektedir. Yapılan hesaplamada savaş sonrası ABD ekonomisi kâr oranının 1960'lı yıllara gelindiğinde ciddi bir düşüş yaşadığı görüşmektedir. 1970'li yıllarda hayata geçirilen neoliberal restorasyon politikaları ile kâr oranı tekrar yükselmeye başlamıştır. Fakat 2000'li yılların başından itibaren kâr oranlarının hızlı bir biçimde tekrar düşmekte olduğu belirtilmektedir. 2008 krizi yaşandıktan sonra kâr oranları tekrar yükselişe geçmiştir (Roberts, 2016)[‡‡‡]. Bu bağlamda kâr oranlarındaki düşüşün kriz sürecinin bir sonucu değil aksine krizi yaratan sürecin nedeni olduğu görülmektedir. Bir önceki bölümde tartışıldığı üzere finans sektöründe yaşanan krizin nedeni üretken sektörlerde yaşanan kâr oranı düşüşüdür. Bu düşüş, elde edilen kârların hayali sermayeye dönüştürülmesini beraberinde getirmektedir. Finans sektöründe oluşan balon, tetikleyici bir faktör ile krizi başlatmaktadır.

Kâr oranının Marksist kategorilerle ölçülmesi eğilim yasasının gerçekliğini göstermektedir. Marksist iktisat literatüründe geliştirilen kâr oranı hesaplama yöntemi uzun vadede teknolojik ilerleme ile kâr oranı arasında negatif ilişkiyi ortaya koymaktadır. Thomas Piketty ünlü çalışmasında kendi hesaplamaları itibariyle Marx'ın "…karanlık kehanetinin gerçekleşmeye yaklaşamadığını…" belirtmektedir (Piketty, 2014, s. 9). Buna göre gelişmiş kapitalist ülkelerdeki kâr oranı uzun vadede düşüş eğiliminde değildir. Buna karşın Piketty'nin kendi verileri ile Marksist yöntem ve kategorileri kullanarak kâr oranını hesaplayan Maito, tersi sonuçlar bulmuştur (Maito, 2014c).

[†††] Sermaye devir hızı ile birlikte kâr oranını Şili, Japonya, Hollanda ve ABD için karşılaştırarak hesaplayan aynı yazara ait başka bir çalışma için bkz: (Maito, 2014b).

[‡‡‡] Bu sonuçları destekleyen bir çalışma Li, (2020) tarafından yapılmıştır. Çalışmada ayrıca İngiltere, Japonya ve Çin ekonomisinin uzun dönem kâr oranları hesaplanmıştır. 1970'lerdeki kârlılık krizinin neoliberal restorasyon ile aşılması ve 2008 küresel iktisadi krizin kökenlerini inceleyerek benzer sonuçlara ulaşan başka bir çalışma için ayrıca bkz: (Smith, Butovsky, 2012)

4.2 Türkiye Ekonomisi Kâr Oranı Literatürü

Türkiye ekonomisine ilişkin Marksist kategorilerle kâr oranı ölçümleri oldukça sınırlıdır. Bu sınırlılığın en büyük sebebi veri zorluğudur. Türkiye için yayınlanan veriler büyük ölçüde kâr oranı hesaplamaları için yeterince detaylı değildir. Bazı veriler ise (örneğin sermaye stoku verileri) resmî kurumlarca toplanmamaktadır. Bu zorluklara karşın artı değer oranı ve kâr oranı ölçümlerini içeren çeşitli çalışmalar yapılmıştır.

Bu doğrultuda Marksist kategorilerin somutlanmasına ilişkin yapılmış ilk çalışma Tonak (1980) çalışmasıdır. Yazar öncelikle üretken olan ve olmayan emek ayrımını yapmıştır. Ekonomide üretken faaliyetlerde bulunan toplam emek gücü saptandıktan sonra artı değer oranları hesaplanmıştır. Çalışma 1950 ile 1975 yıllarını kapsamaktadır (Tonak , 1980).

Altıok (1998), Marksist kategorilerle yapılmış bir diğer önemli çalışmadır. Çalışmada "kapitalist birikim sürecinde lokomotif görevini üstlenen" imalat sanayi için Marksist kategoriler hesaplanmıştır. Bu doğrultuda birikim süreci içerisinde ekonominin karşılaştığı durgunluk ve kriz dönemleri bu kategoriler ile incelenmiştir. 1963 ile 1994 arasında görece uzun bir dönemin kâr oranlarının gözlemlendiği çalışmada 1980 restorasyonu sonrasında kâr oranlarının yükselmeye başladığı ortaya konmaktadır. Bunun yanı sıra imalat sanayi için artı değer oranı, sermayenin organik bileşimi ve emek üretkenliği kategorileri de hesaplanmıştır. Böylelikle krizi oluşturan sürecin orantısızlık ve eksik tüketim teorileri ile değil kâr oranının düşme eğilimi ile ilişkili olduğu gösterilmiştir (Altıok, 1998).

İmalat sektörü için detaylı bir diğer çalışma ise Memiş (2007)'tir. Çalışmada imalat sektörünün alt sektörleri ve imalat sektörünün tamamı için kâr oranlarının seyri gözlemlenmiştir. 1970-2000 yılları arasındaki dönemin incelendiği çalışmada 1980 restorasyonu ile birlikte kâr oranlarının düzeltildiği ve 1990'lı yılların başında ise tekrar düşüşe geçtiği gösterilmiştir (Memiş, 2007).

İmalat sektörü için daha uzun dönemi kapsayan bir diğer çalışma ise Ongan (2011)'dır. Çalışma 1950 ile 2011 dönemini kapsamaktadır. Sermaye stokunun tahmin edildiği çalışmada 1980 yılına kadar imalat sektöründe kâr oranlarının ciddi bir düşüş yaşadığı gösterilmiştir. 1980 yılından sonra kâr oranları artmaya başlamaktadır (Ongan, 2011).

İmalat sanayi ve ekonominin tamamı için kâr oranının hesaplandığı bir diğer çalışma ise Eres (2005)'tir. Ekonomide yaratılan toplam katma değer içerisinden konut sahipliği çıkartılarak toplam kapitalist sektörlere ulaşılmıştır. Çalışmada hem toplam kapitalist sektörler için hem de imalat sanayi için kâr payı, hasıla sermaye oranı ve kâr oranı hesaplanmıştır. Yine benzer şekilde 1980 restorasyonu ile birlikte kâr oranında yaşanan artış gösterilmiştir[§§§] (Eres, 2005).

Benzer tarihleri ele alan bir diğer çalışma ise Konyalı (2009) çalışmasıdır. Farklı organik bileşimlerin kâr oranı üzerinde etkisinin gözlemlenebilmesi için çalışma, toplam ekonomi, sınırlanmış ekonomi ve sermaye yoğun sektörlere odaklanmıştır. Sermaye yoğun sektörler maden, enerji ve ulaştırma faaliyetlerinden oluşmaktadır. İncelenen dönem boyunca sermaye yoğun sektörlerdeki kâr oranları toplam ekonomi ve sınırlanmış ekonomi kâr oranlarının altında gerçekleşmiştir. Toplam ekonomide kâr oranlarının 1990'lı yılların ikinci yarısından itibaren hızlı bir düşüş yaşadığı belirtilmiştir (Konyalı, 2009).

Marksist değer kategorilerinin ölçülmesi için çeşitli yöntem ve yorumlar geliştirilmiştir. Bu yaklaşımlardan dönüşüm sorununa ürettiği cevap itibariyle günümüzde en önemli yorumlardan biri Ardışık Tekil Sistem (ATS) yaklaşımıdır. Bu doğrultuda Karahanoğulları (2009) çalışmasında 1988 ile 2006 dönemi için çeşitli yöntemlerle değer kategorilerini ölçmüştür. Çalışmada hem Marksist iktisat içerisinde ATS ve Shaikh-Tonak'ın geliştirdiği hem de Keynesyen yöntemle hesaplanmış kâr oranları ve diğer değer kategorileri gösterilmiştir (Karahanoğulları, 2009).

4.3 Kâr Oranı Hesaplama Yöntemi

Marksist iktisat içerisinde kâr oranı çeşitli yöntemlerle hesaplanabilmektedir. Bu çalışmada net kârların net sermaye stokuna bölümünden elde edilen formül kullanılmaktadır. Bu yöntem Marksist kâr oranı hesaplamalarında yaygınca kullanılmaktadır (Brenner, 2006; Dumenil, Levy, 1993; Li, 2020; Konyalı, 2009; Eres, 2005).

$$q = \frac{\pi}{K}$$

[§§§] Bu sonuçlar, Eres (2007) çalışmasında da değişen ekonomi politikalarının kârlılık üzerindeki etkisi bağlamında tekrar sunulmuştur.

q = Kâr oranı

$\boldsymbol{\pi}$ = Net toplam kâr

K = Net sermaye stoku

Aynı ifade aşağıdaki şekilde de gösterilebilmektedir;

$$q = \frac{\pi}{K} = \frac{Y - W}{K}$$

Burada;

Y = Net toplam katma değer

W = Toplam ücret ödemeleri

Net katma değer ifadesine gayri safi katma değerden net dolaylı vergiler ve aşınma ve eskime payları çıkartılarak ulaşılmaktadır.

Kâr oranı formülü bölüşüm ve teknolojiye dair de bilgi vermektedir. Kâr oranı bileşenlerine ayrıldığında;

$$q = \frac{\pi}{K} = \frac{\pi}{Y} \times \frac{Y}{K}$$

Formülde toplam kârın toplam katma değer içindeki payı kâr payını ifade etmektedir. Kâr payı, kâr oranı içerisinde bölüşüme dair bilgi veren unsurdur. Katma değerin sermaye stokuna bölünmesi ise hasıla sermaye oranını göstermektedir. Bu unsur ise teknolojiye dair bilgi vermektedir. Bir birim sermaye ile üretilen çıktı miktarını göstermektedir. Hasıla sermaye oranı tersine çevrildiğinde (sermaye hasıla oranı) bir birim çıktı için gerekli olan sermaye miktarını göstermektedir. Bu durumda bir birim çıktı için gerekli olan sermaye miktarı azaldığında teknolojik iyileşme gerçekleştiği söylenebilmektedir. Veya tersi de geçerlidir. Kâr oranı kar payı ve hasıla sermaye oranı ile doğru orantılı iken sermaye hasıla oranı ile ters orantılıdır (Konyalı, 2009, 52-53).

Kâr oranının hesaplanması için gerekli olan sermaye stoku verisi resmi kurumlar tarafından hesaplanmamaktadır. Bu nedenle sermaye stokunun türetilmesi için çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Sermaye stoku tahmini için en yaygın kullanılan yöntem aralıksız envanter yöntemi (Perpetual Inventory Method)'dir. Bu yöntemi kullanılarak Türkiye ekonomisi için sermaye stoku tahmin edilmiştir. Saygılı, Cihan ve Yurtoğlu (2005) çalışmasında 1972 ile 2003 yıllarını kapsayan dönem için sermaye stoku tahmin edilmiştir. Konyalı (2009) çalışmasında sabit fiyatlarla hesaplanan sermaye

stoku verilerini yatırım deflatörleri kullanarak cari fiyatlara dönüştürülmüştür. 1968 ve 1972 yılları arasındaki sermaye stoku verileri ise Maraşlıoğlu, Tıktık (1991) çalışmasında hesaplanmış ve Eres (2005) tarafından aktarılmıştır.

Ücret ödemelerinin ise işveren ve kendi hesabına çalışanların toplam ücret ödemelerinin eklenerek düzeltilmesi gerekmektedir. Söz konusu düzeltme bir katsayı tahmini ile yapılabilmektedir. Katsayının tahmin edilmesi toplam ücretli, işveren ve kendi hesabına çalışanların toplam ücretli sayısına bölünmesiyle bulunmaktadır. Eres (2005) çalışmasında katsayı tahmininde işveren ücretleri hesaplanmadığı için sonuç Konyalı (2009) çalışmasından daha düşük çıkmaktadır. Burada sektörlere göre ücret düzeltilmesi yapılırken Konyalı (2009) çalışmasında bulunan katsayı tahminleri kullanılmaktadır. Söz konusu ücret ödemeleri toplam safi katma değerden çıkartılarak net kârlara ulaşılmaktadır.

Bu çalışmada kullanılan diğer veriler Eres (2005) ve Konyalı (2009) çalışmalarından sağlanmıştır.

4.4 Hesaplama Sonuçları

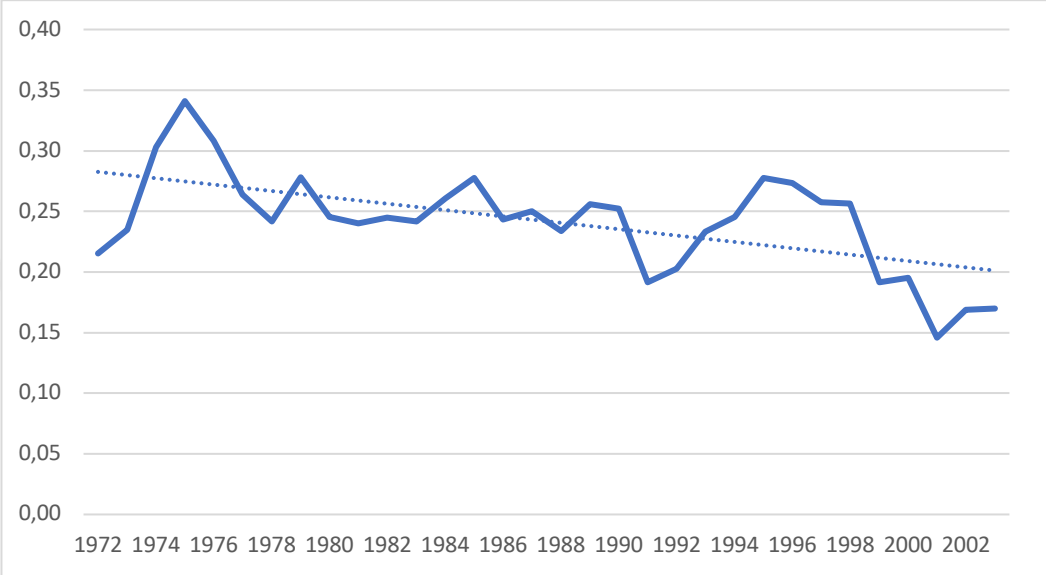
Bu bölümde kâr oranları çeşitli sektörler ve toplam ekonomi için hesaplanmaktadır. Her bir sektörün kâr oranı değişen iktisat politikaları bağlamında farklılık göstermektedir. Bunun yanında teknolojinin yoğun kullanıldığı yani sermayenin organik bileşiminin yüksek olduğu sektörler ile düşük olan sektörler arasında bir fark oluşması beklenmektedir. Sermayenin organik bileşiminin düşük olduğu sektörlerde başlangıç durumunda kâr oranı yüksek olacaktır. Tarım sektörü organik bileşimin düşük olduğu bir sektör olarak kabul edilip hesaplamalara eklenmiştir. Kapitalist üretimin lokomotifi kabul edilen imalat sektörü ekonominin kârlılık gelişimine ilişkin bilgi vermesi açısından önemli bulunup hesaplanmıştır. Bunun yanı sıra maden, enerji ve ulaştırma sektörleri için kâr oranı hesaplamaları yapılmıştır.

Özellikle 1980 yılında hayata geçirilen neoliberal iktisat politikalarının her bir sektörün uzun dönemde kâr oranını nasıl etkilediği ve bir kârşı koyucu eğilim olarak neoliberal restorasyonun sonuçları önemli bulunmaktadır. Her bir kriz yılı öncesinde kâr oranlarının yönü krizin başlangıç koşullarına ilişkin bilgi vermektedir.

4.4.1 Toplam Ekonomi

Kâr oranının büyüklüğü kapitalist birikimin en önemli göstergesidir. Sermayedar açısından üretimi sürdürmenin temel motivasyonu kâr oranının veya getirinin büyüklüğü ile ilgilidir. Bu büyüklük ekonominin performansını da göstermektedir. Buna göre Türkiye ekonomisinin toplam kâr oranı grafiği aşağıda sunulmuştur.

Şekil 1: Kâr Oranı; Toplam Ekonomi

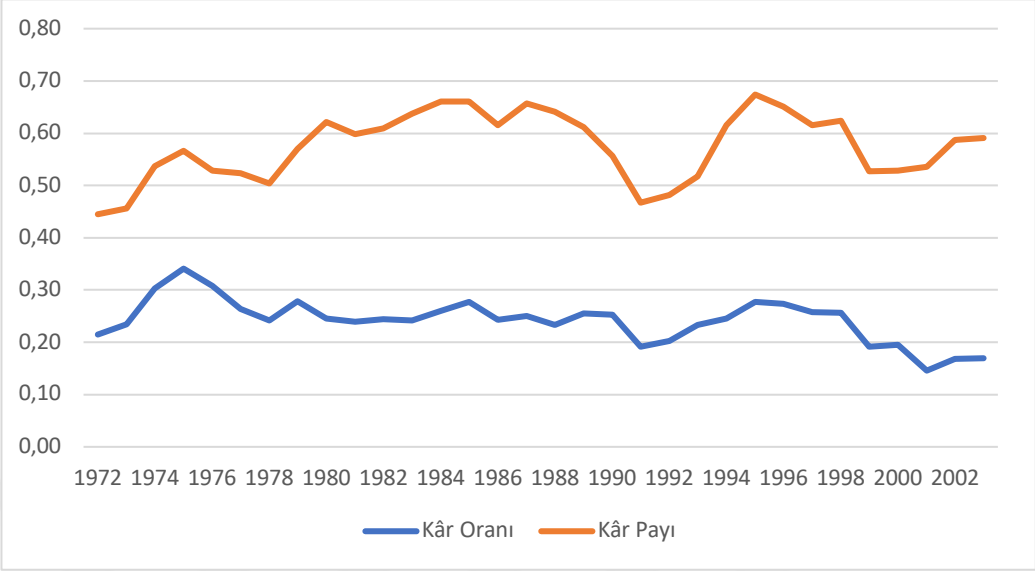

Kaynak: Konyalı (2009)'dan alınan veriler kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Grafikten de görüldüğü gibi kâr oranı 1975 yılında en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Bu yıldan itibaren ciddi bir düşüşle 1978 yılında %24 seviyesine gerilemiştir. 1980 neoliberal restorasyonu ile birlikte kâr oran görece istikrar kazanmıştır. 1990 yılından itibaren ani bir düşüş ve sonrasında yükselmeye başlamıştır. 1995 yılından kriz yılı olan 2001 yılına kadar düşüş devam etmiştir. Toplamda kâr oranı 1975 yılında en yüksek seviyesi olan %34'ten 2001 yılına gelindiğinde %15'e düşmüştür.

Eğilim yasasına göre kâr oranındaki yükseliş bir karşı koyucu eğilim olarak işleyen sömürü oranındaki artış veya sermayenin organik bileşimindeki azalış nedeniyle olabilmektedir. Sömürü oranı artı değerin değişir sermayeye bölünmesiyle elde edilmektedir. Toplam kârların toplam katma değer içindeki büyüklüğünü gösteren kâr payı da ücretlerdeki değişim ve katma değer büyüklüğü ile değişmektedir. Bu nedenle kâr oranındaki değişimin bir belirleyicisi olarak kâr payının gözlemlenmesi kârlılıktaki değişimin kaynağına dair bilgi verecektir.

Şekil 2: Kâr Oranı ve Kâr Payı; Toplam Ekonomi

Kaynak: Konyalı (2009)'dan alınan veriler kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Grafikten de görüldüğü gibi kâr payı, kâr oranındaki her bir düşüşten sonra oldukça yüksek oranlarda artış göstermiştir. Yani toplam katma değer içindeki ücret payı azalmıştır. Kârlılıktaki her bir azalmadan sonraki yılları toplam katma değer içerisindeki ücret payının göreli olarak azalması izlemiştir. Bu, aynı zamanda sömürü oranının artışı anlamına gelmektedir. Burada ücret payının azalmasının kâr oranındaki düşüşe karşı koyucu eğilim olarak işlediği söylenebilmektedir.

Kâr payı 1978 yılından 1987 yılına kadar olan dönemde artış eğiliminde olmuştur. 1987 ile 1991 yılları arasında ciddi bir düşüş yaşamakla beraber izleyen yıllarda yüksek bir artış gözlemlenmektedir. Bu yıllarda kâr payının artışı veya ücret payının azalması işçi örgütlülüğüne dair de bilgi vermektedir. Reel ücretlerin azalması sınıf mücadelesi ve işçi örgütlülüğünün gerilediğini göstermektedir.

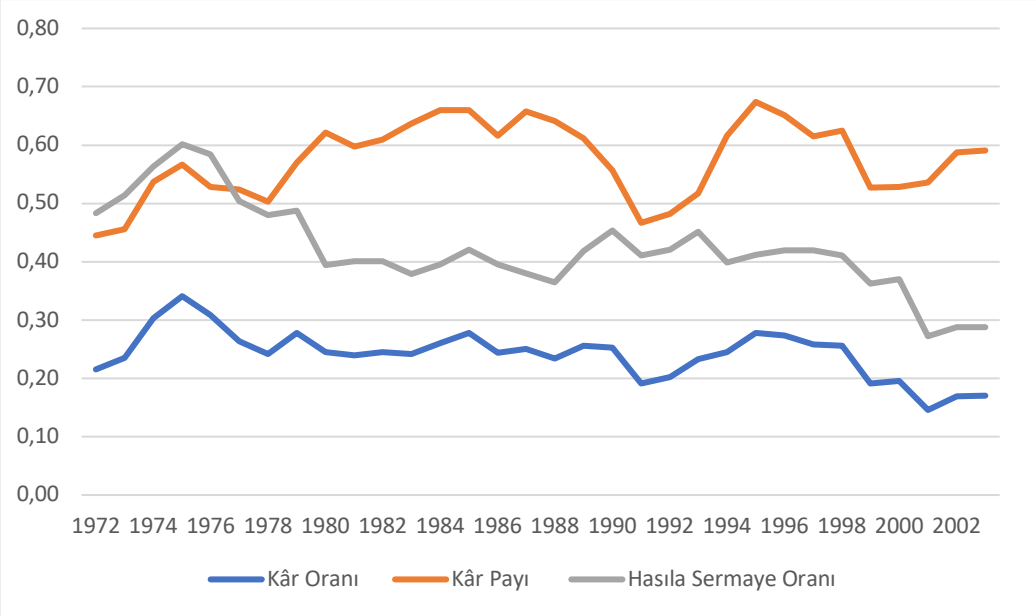
$$\boldsymbol{\pi = Y - W, Y = \pi + W}$$

Toplam kâr kütlesine katma değerden ücret ödemeleri çıkartılarak ulaşılmaktadır. Böylelikle toplam katma değer ücret ve kâr toplamından oluşmaktadır. Ücretlerin toplam katma değer içerisindeki payının azalması sömürü oranının arttığı anlamına gelmektedir. Sömürü oranı, reel ücretlerin düşürülmesi ile artmaktadır. Emek gücünün yeniden üretilmesi için gereken tüketim mallarının fiyatı aynı oranda düşmediğinde

emek gücünün değeri eksik belirlenmiş olacaktır. Bu durumda emek gücünün kendini eksiltili olarak yeniden ürettiği söylenebilmektedir.

Öte yandan sömürü oranındaki bir artışın kaynağı teknolojik ilerleme ile sağlanan verimlilik artışı olabilmektedir. Yani kâr oranındaki artış yalnızca ücretlerin düşürülmesi biçiminde değil aynı zamanda verimlilikteki değişim tarafından da belirlenmektedir. Verimlilik artışı ücret artışlarından daha fazla olduğu sürece sömürü oranı artmış olmaktadır. Bu nedenle kâr oranı formülünde verimliliğin bir göstergesi olan teknolojik ilerlemenin de gözlemlenmesi gerekmektedir. Kâr oranı formülünde teknolojik unsur hâsıla sermaye oranı ile ifade edilmektedir. Hâsıla sermaye oranındaki artış teknolojik ilerlemeye işaret edecektir. Burada verimlilik artışının yalnızca teknolojik ilerleme sayesinde elde edildiği varsayılmaktadır. Aşağıda kâr oranı ve kâr payı ile birlikte yıllara göre hasıla sermaye oranı grafiği de sunulmaktadır. Kâr payı ve hasıla sermaye oranı fiyat değişimlerini de yansıtmaktadır. Burada kâr payı ve hasıla sermaye oranının değişiminin yönü esas alınmaktadır.

Şekil 3: Kâr Oranı, Kâr Payı ve Hasıla Sermaye Oranı; Toplam Ekonomi

Kaynak: Konyalı (2009)'dan alınan veriler kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

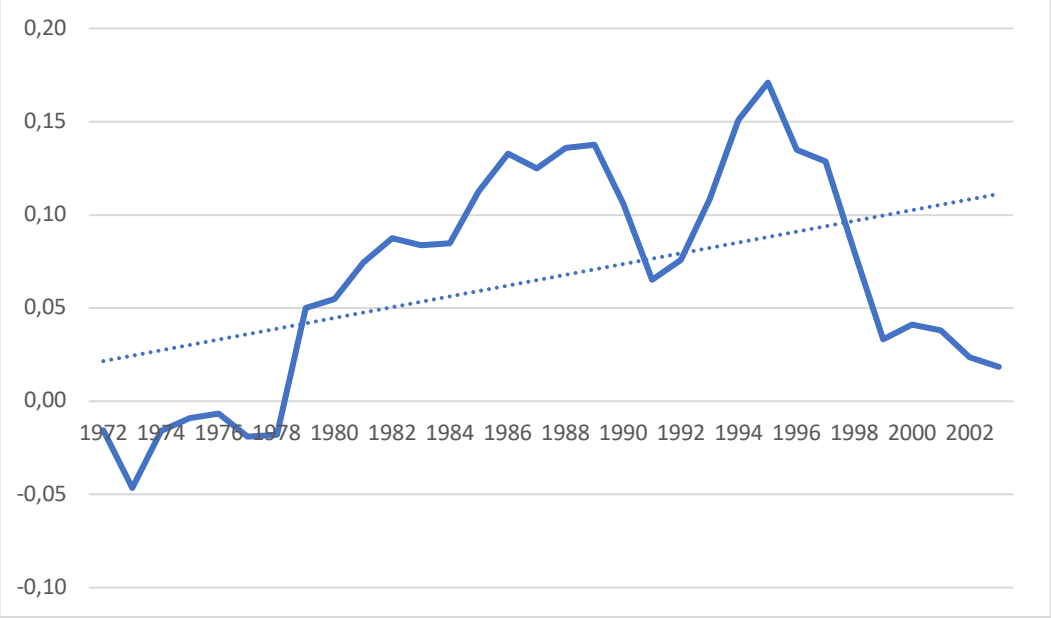
Grafikten de görüldüğü gibi hasıla sermaye oranı 1975'ten 1980'e kadar düşmüş 1980'ler boyunca ise çok az bir değişme göstermiştir. Aynı yıllarda kâr payı ise ciddi bir artış göstermiştir. Hasıla sermaye oranının görece sabit kalması bu yıllarda kâr oranının da görece sabit kalmasını sağlamıştır.

1990'lı yıllarda ise hasıla sermaye oranı düşme eğilimindedir. Buna karşın aynı yıllarda kâr payında ciddi bir artış gerçekleştiği gözlemlenmektedir. Kâr oranı da benzer şekilde artış eğiliminde olmuştur. Burada denilebilir ki bu dönemde kâr oranındaki artış verimlilik artışı sayesinde değil fakat ücret payının azalması veya kâr payının artması sayesinde gerçekleşmiştir. İncelenen dönemin toplamına bakıldığında 1988 ile 1994 yılları arasındaki dönemde kâr oranı ile hâsıla sermaye oranı arasında bir kopukluk olduğu görülmektedir. Diğer bütün yıllar için hâsıla sermaye oranı ile kâr oranı aynı yönde hareket etmektedir.

4.4.2 İmalat

İmalat sanayindeki gelişmeler ülke ekonomisinin bütünü açısından oldukça önemli göstergelere sahiptir. Ülke ekonomisinin gelişmişlik düzeyine göre imalat sanayinin payı da değişmektedir. Bu doğrultuda imalat sanayindeki sermaye birikiminin seyri ekonominin bütünü için de önemli olmaktadır (Polat, 2011). Bu doğrultuda imalat sanayindeki kâr oranlarının seyri aşağıdaki grafikte sunulmaktadır.

Şekil 4: Kâr Oranı; İmalat

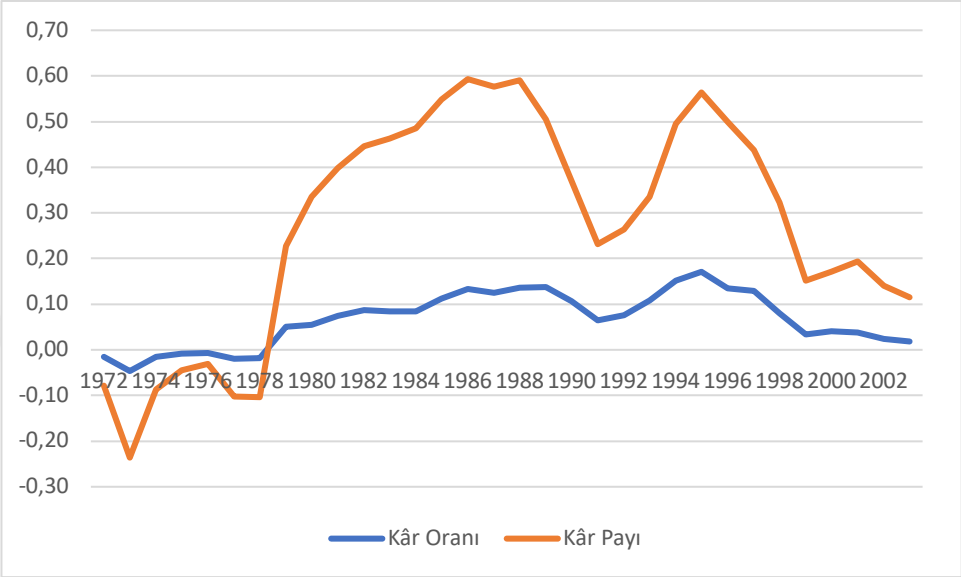

Kaynak: Konyalı (2009)'dan alınan veriler kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

1970'li yıllar boyunca oldukça düşük seviyede seyreden imalat sektörü kâr oranları, 1978 yılından başlayarak oldukça yüksek bir performansla artmıştır. 1989 yılında yaklaşık %14 seviyelerine çıkan kâr oranı 1991'e gelindiğinde %7'ye düşmüştür. 1995

yılına kadar artarak %17 seviyelerine çıkmıştır. 1995 yılından 2000'li yılların başına kadar düşmeye devam etmiştir. Kârlılıktaki bu gelişmelerin kaynağı ücret payındaki azalma veya kâr payındaki artma nedeniyle olabilmektedir. Bu nedenle kâr formülündeki bölüşüm unsurunun da değerlendirilmesi gerekmektedir.

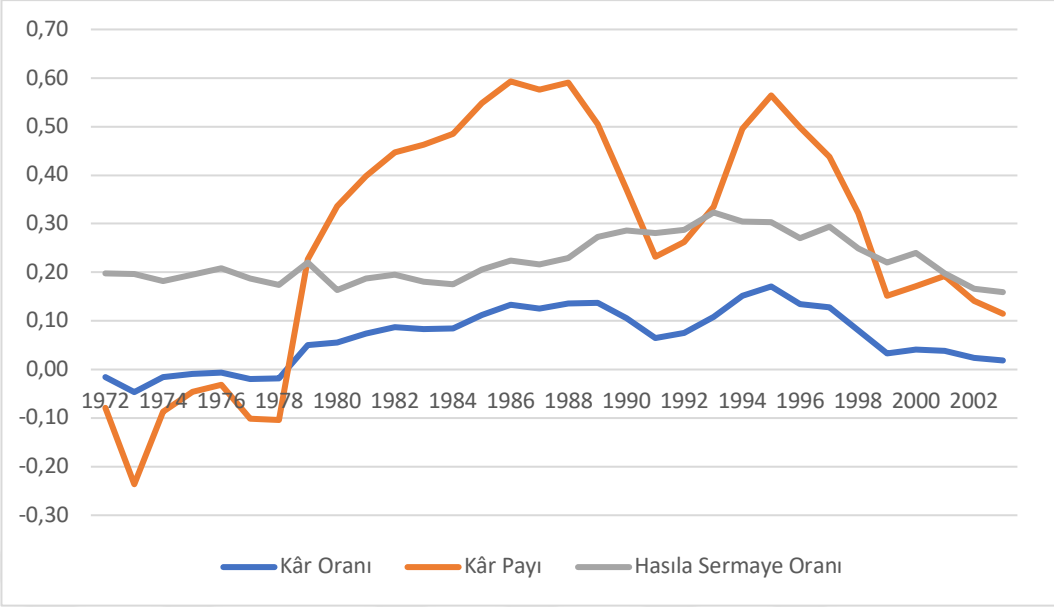
Şekil 5: Kâr Oranı ve Kâr Payı; İmalat

Kaynak: Konyalı (2009)'dan alınan veriler kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Kâr payı 1978'den başlayarak oldukça yüksek bir oranda artmıştır. 1988'den 1991'e kadar bir düşüş yaşamış, 1991 yılında tekrar artmıştır. 1995'e kadar artan kâr payı bu yıldan itibaren düşmüştür. Özellikle 1980'ler boyunca çok yüksek bir seviyede gerçekleşen kâr payı, kâr oranını da etkilemiştir. Yani 1978'den itibaren toplam katma değerdeki ücret payı göreli olarak düşürülmüştür.

Şekil 6: Kâr Oranı, Kâr Payı ve Hasıla Sermaye Oranı; İmalat

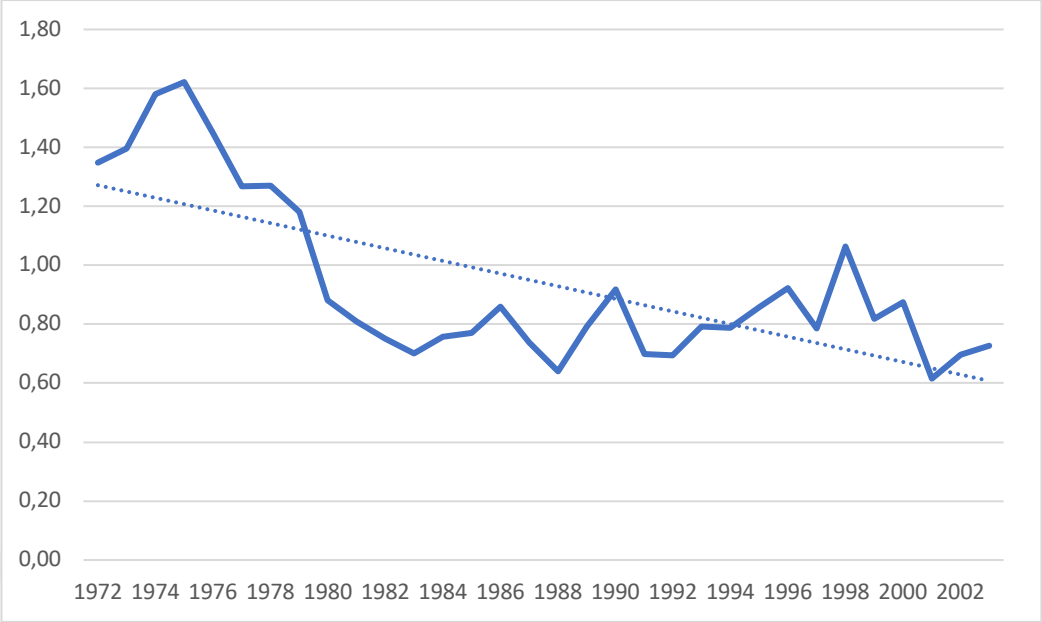
Kaynak: Konyalı (2009)'dan alınan veriler kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Hasıla sermaye oranı, 1972 ile 1988 yılları arasında görece sabit kalmış veya çok az değişim göstermiştir. Bu yıllarda sömürü oranında yaşanan artış kâr payının artışı ile ilgilidir. Bu nedenle aynı dönemde artan kâr oranının asıl kaynağının ücret payındaki düşüş olduğu söylenebilmektedir. 1988 ile 1991 yılları arasında kâr payındaki düşüş kâr oranını da düşürmüştür. Aynı yıllarda yaşanan teknolojik ilerleme de kâr oranındaki düşüşü telafi edememiştir.

4.4.3 Tarım

Tarım sektörü özellikle Türkiye'de emek yoğun veya sermayenin organik bileşiminin düşük olduğu bir sektördür. Eğilim yasası çerçevesinde düşünüldüğünde sermayenin organik bileşiminin düşük olduğu sektörlerde kâr oranının yüksek olması beklenmektedir. Aşağıdaki grafik yıllara göre tarım sektöründe kâr oranlarının gelişimini göstermektedir.

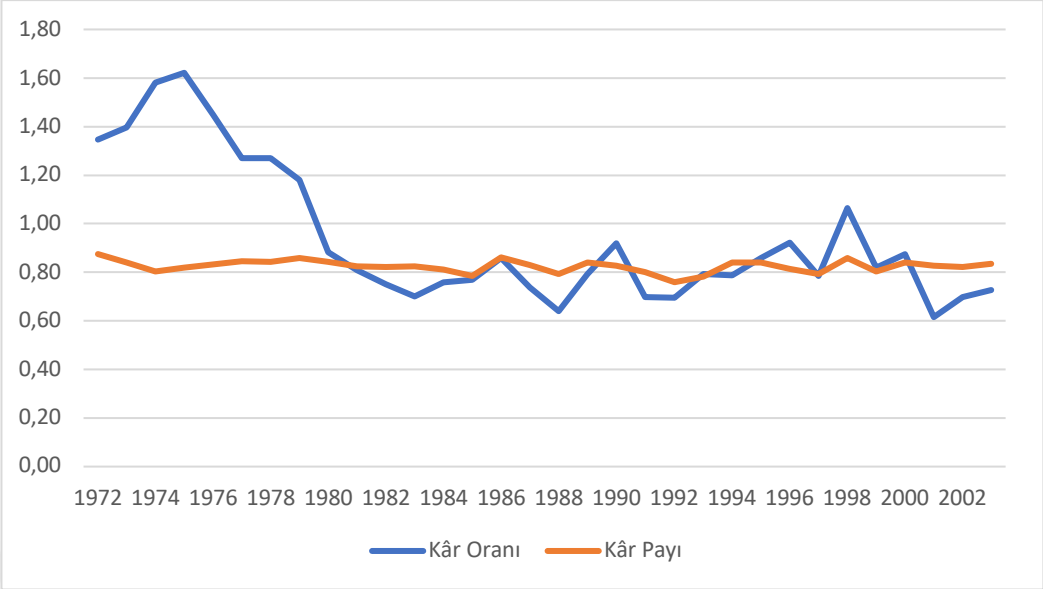
Şekil 7: Kâr Oranı; Tarım

Kaynak: Konyalı (2009)'dan alınan veriler kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tarım sektöründe kâr oranı ekonominin bütününden ve imalat sektöründen oldukça yüksek bulunmuştur. Bunun temel sebebi bu sektörde organik bileşimin görece düşük olmasıdır. 1970'li yıllar boyunca düşen kâr oranı 1980'li yıllarda hareketlilik gösterse de eğilimin çok değişmediği söylenebilmektedir. Kâr oranı 1990'lı yıllar boyunca artış eğiliminde olsa da 1998'den itibaren tekrar düşmeye başlamıştır. Tarımda kâr oranı incelenen yıllar itibariyle düşüş eğiliminde olsa da diğer sektörlere göre oldukça yüksek bir karlılığa sahip olduğu belirtilmelidir.

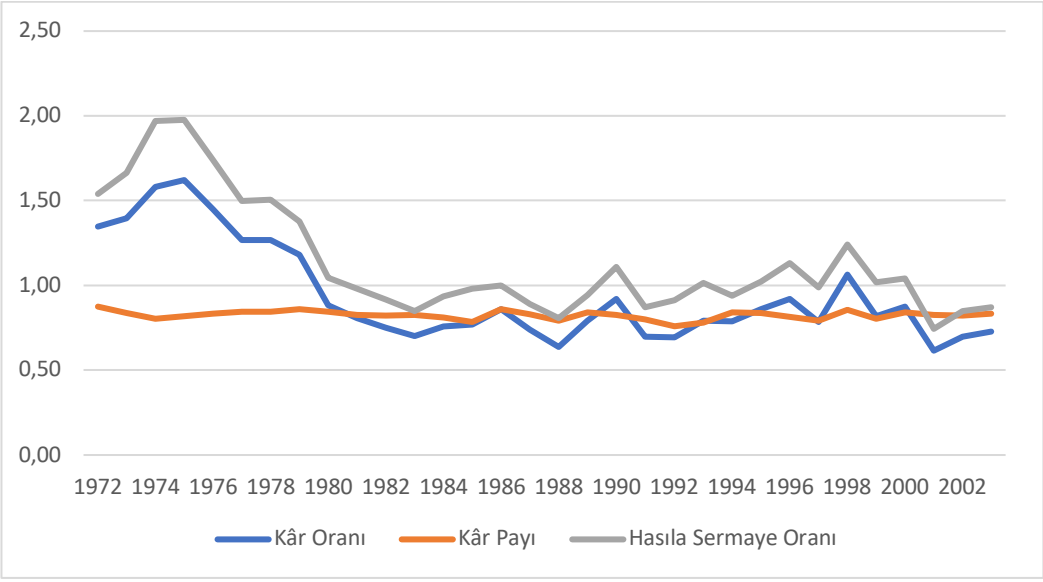
Şekil 8: Kâr Oranı ve Kâr Payı; Tarım

Kaynak: Konyalı (2009)'dan alınan veriler kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Tarım sektörünün bir diğer önemli özelliği ise kâr payının diğer sektörlere göre oldukça stabil olmasıdır. İncelenen yıllar boyunca kâr payında oldukça düşük hareketlilik gözlenmektedir.

Şekil 9: Kâr Oranı, Kâr Payı ve Hasıla Sermaye Oranı; Tarım

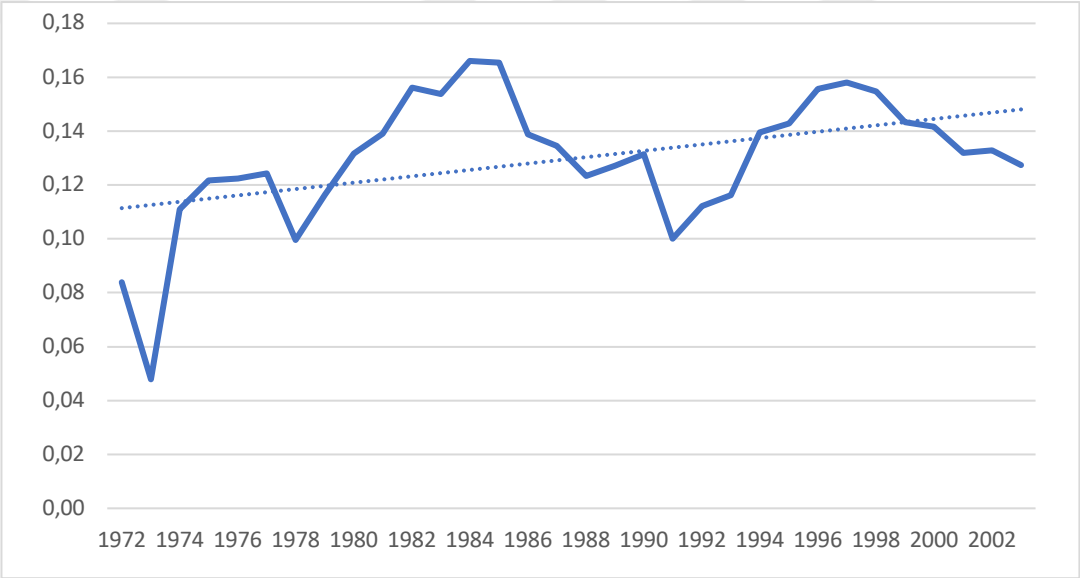
Kaynak: Konyalı (2009)'dan alınan veriler kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Grafikten de görüldüğü gibi incelenen yıllarda kâr payı görece sabit kalırken hasıla sermaye oranı kâr oranıyla bire bir ortak hareket etmektedir. Bu nedenle sermaye verimliliğindeki bu değişmenin sömürü oranı ve dolayısıyla kâr oranındaki değişmenin en önemli belirleyicisi olduğu söylenebilmektedir.

4.4.4 Maden, Enerji ve Ulaştırma

Sermaye yoğun veya organik bileşimin yüksek olduğu kabul edilen maden, enerji ve ulaştırma sektörleri birlikte değerlendirilmektedir. Bu sektörlerdeki toplam kâr oranının seyrinin incelenmesi, sermaye yoğun üretimin kârlılık performansına dair bilgi vermektedir.

Şekil 10: Kâr Oranı; Maden, Enerji ve Ulaştırma

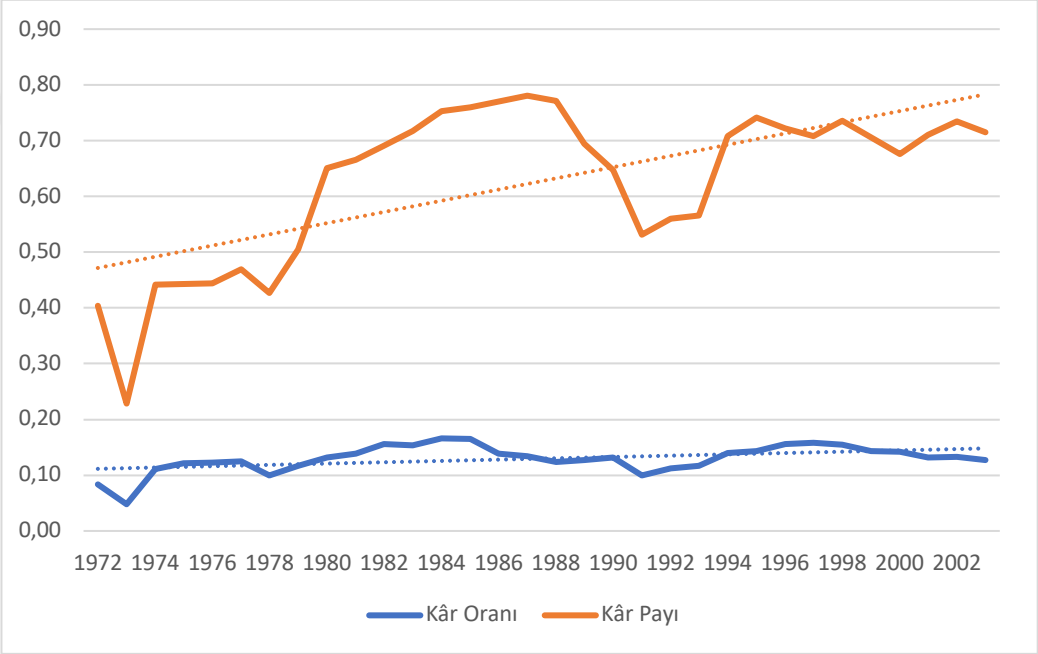
Kaynak: Konyalı (2009)'dan alınan veriler kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Söz konusu sektörlerde kâr oranı 1980'li yılların ortasına kadar artmış 1985 yılından 1991'e kadar ise düşmüştür. 1991 yılından itibaren artmaya başlayan kâr oranı 1997 yılında tekrar düşmeye başlamıştır. Kârlılıktaki bu değişimin kaynağı değişen ekonomi politikalarının ücret payı ve verimlilikte yarattığı değişim ile gözlemlenebilmektedir.

Eğilim yasasına göre kâr oranındaki artış üretim araçlarının değerinin düşürülmesi veya sömürü oranının arttırılması yolu ile mümkün olabilmektedir. Üretim araçlarının değerinin düşürülmesi sermayenin organik bileşiminin düşmesi anlamına gelmektedir. Organik bileşimin artması ise üretimde yeni tekniklerin kullanıldığı ve dolayısıyla

verimlilik artışı yaşandığını göstermektedir. Verimlilikte yaşanan artış, sömürü oranını da arttırmaktadır. Sömürü oranının artması yalnızca verimlilik artışı ile değil işgünü süresinin arttırılması veya yoğunlaştırılması şeklinde de olabilmektedir. Bunun yanı sıra işçi ücretlerinin emek gücü değerinin altında belirlenmesi veya reel ücretlerin düşürülmesi de sömürü oranını arttırmaktadır. Reel ücretlerin düşürülmesi ancak işçi örgütlülüğünün ve sınıf mücadelesinin gerilemesi ile mümkün olabilmektedir. Burada kârlılıktaki hareketlilik, verimlilik artışı ve katma değer içinde ücret payının değişmesi üzerinden ele alınmaktadır.

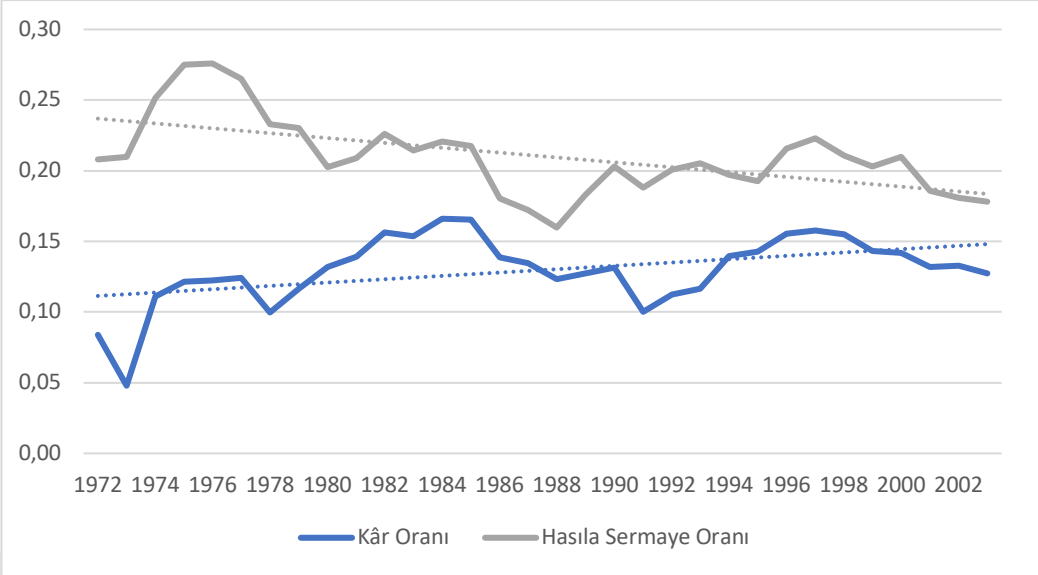
Şekil 11: Kâr Oranı ve Kâr Payı; Maden, Enerji ve Ulaştırma

Kaynak: Konyalı (2009)'dan alınan veriler kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

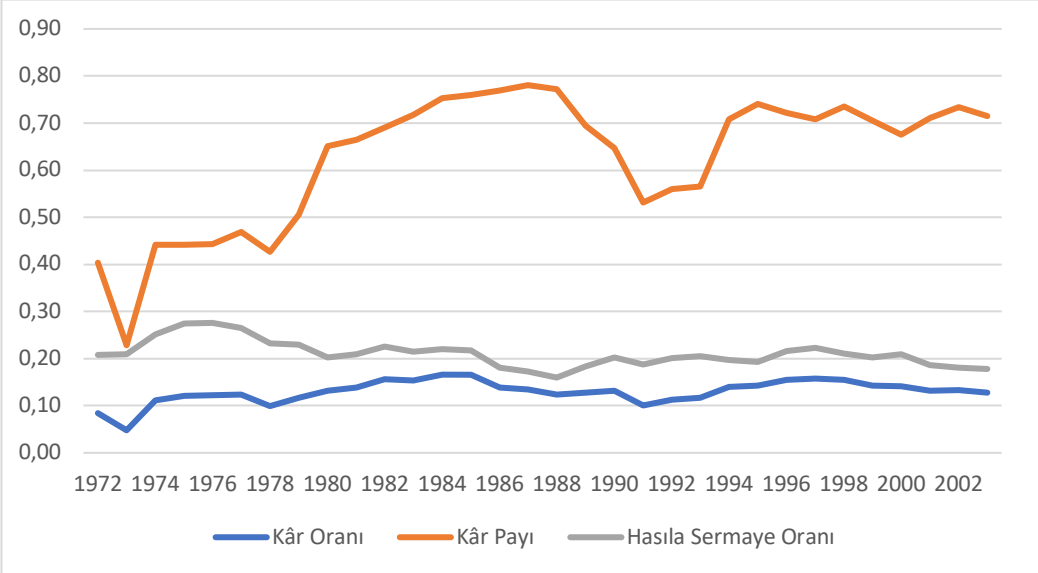
Grafikten de görüldüğü gibi kâr payının toplam katma değer içindeki payı yıllara göre artmaktadır. İncelenen dönem başlangıcında kâr payı %40'larda iken dönemin sonuna gelindiğinde %70'lerin üzerine çıkmıştır. Dönem toplamında katma değer içerisinde kâr payı yükselmektedir. Ücret payı ise dönem boyunca düşmektedir. Böylelikle kârlılığın büyük ölçüde reel ücretlerin düşürülmesi ile restore edilip sürdürüldüğü söylenebilmektedir.

Şekil 12: Kâr Oranı ve Hasıla Sermaye Oranı; Maden, Enerji ve Ulaştırma

Kaynak: Konyalı (2009)'dan alınan veriler kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Şekil 13: Kâr Oranı, Kâr Payı ve Hasıla Sermaye Oranı; Maden, Enerji ve Ulaştırma

Kaynak: Konyalı (2009)'dan alınan veriler kullanılarak yazar tarafından hazırlanmıştır.

Grafikte görüldüğü gibi sermaye verimliliğini gösteren hasıla sermaye oranı söz konusu sektörler için dönem boyunca düşme eğiliminde olmuştur. Bu nedenle karlılık restorasyonunun teknolojik ilerleme ile sağlanan verimlilik artışı kaynaklı olmadığı söylenebilmektedir. Dönem boyunca ücret payının azalması sömürü oranını arttırmakta böylelikle kârlılık sürdürülebilmektedir.

5 SONUÇ

Teorik düzeyde birçok tartışmaya konu olsa da çağdaş Marksist iktisat literatürü içerisinde eğilim yasasının bir kriz teorisi olarak kabul gördüğü söylenebilmektedir. Bu bağlamda literatürde çeşitli yöntemlerle kâr oranı hesaplanarak ekonomide uzun dönemli kâr oranının seyri çerçevesinde krizleri oluşturan koşullar incelenmektedir. Böylelikle her bir iktisadi kriz dönemi, kapitalist üretimin kendi içsel dinamikleri içerisinde sermayenin hareket yasalarının bir sonucu olarak düşme eğiliminde olan kâr oranının bir sonucudur.

Bu çalışmada Marx'ın kriz teorisi olarak Kâr Oranının Düşme Eğilimi Yasası incelenmiştir. Öncelikle eğilim yasasını oluşturan teorik arka plan incelenmiş, emek değer kuramının temel kavramları sunulmuştur. Daha sonra eğilim yasası çerçevesinde yapılan tartışmalar üzerinden yasanın içsel tutarlılığı veya gerçeklikle uyumu belirlenmiştir. Çağdaş Marksist iktisat yazınında eğilim yasasının gerçeklikle uyumlu olduğu ve ampirik olarak gözlemlenebildiği kabul edilmektedir. Buna göre birçok yöntem geliştirilerek ekonomide uzun dönemli kâr oranlarının seyri incelenmektedir.

Bu çalışmada kâr oranı, net toplam kârın net sabit sermaye stokuna bölünmesi ile bulunmaktadır. Daha sonra kâr oranı, kâr payı ve hasıla sermaye oranına ayrıştırılmaktadır. Kâr oranı bu yöntem ile incelendiğinde bölüşüm ve teknoloji unsurları da gözlemlenebilmektedir. Böylelikle düşme eğiliminde olan kâr oranını restore etmek için geliştirilen karşı koyucu eğilimlerin mahiyeti ve yarattığı etki de incelenebilmektedir.

Türkiye ekonomisinin toplamına bakıldığında kârlılığın bölüşüm ilişkilerinin sermaye lehine yeniden düzeltilmesi sayesinde korunduğu söylenebilmektedir. Toplam ekonomide ve diğer alt sektörlerde dönem boyunca kâr payı artma eğiliminde olmuştur. Yalnızca tarım sektöründe kâr payının büyük ölçüde sabit kaldığı gösterilmiştir. Ekonomi toplamında kâr oranları incelenen dönem boyunca düşme eğiliminde olmuştur. Bunun yanı sıra özellikle imalat, enerji, maden ve ulaştırma sektörlerinde 1978 yılı itibariyle kâr oranlarının hızla arttığı gözlemlenmiştir. Kâr payındaki artışın buna etki ettiği düşünüldüğünde söz konusu artış, bölüşüm ilişkileri

içerisinde anlaşılabilmektedir. Kâr oranının yükseltilmesi veya korunması için büyük ölçüde ücret payı azaltılmıştır.

Çalışma süresince karşılaşılan en büyük sorun veri eksikliği veya karmaşıklığı olmuştur. Kâr oranı hesaplamaları için gerekli olan veriler resmî kurumlarca sağlanmamakta veya oldukça dağınık bir biçimde bulunmaktadır. Sermaye stoku verisi ise tahmin yöntemleri ile elde edilebilmektedir. Bu nedenle araştırmanın kapsadığı dönem uygun verilerin bulunabildiği yıllar ile sınırlı kalmıştır. Kârlılık hareketinin daha uzun ve detaylı dönemler için incelenmesi eğilim yasasının somutlaştırılmasını daha kolay hale getirecektir. Özellikle 2000 yılı sonrası için yapılacak çalışmalar ile 2008 küresel iktisadi krizinin ve günümüzde Türkiye ekonomisinin içinde bulunduğu krizin oluştuğu zeminin anlaşılmasını mümkün kılacaktır. Bu nedenle detaylı ve ulaşılabilir verilerin üretilmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Altıok, Metin. “1980 Sonrası Türkiye'de Sermaye Birikimi ve Kriz”. **ODTÜ Gelişme Dergisi**. c. 25. s.2 (1998): 245-274.

Blake, William J. **An American Looks at Karl Marx**. Cordon Company, 1939.

Bortkiewicz, Ladislaus von. “Value and Price in the Marxian System”. **International Economic Papers**. s. 2 (1952)

Böhm-Bawerk, Eugen von. “Karl Marx and the Close of his System”. **Karl Marx and the Close of his System: By Eugen Von Böhm-Bawerk & Böhm-Bawerk's Criticism of Marx.** ed. Paul Sweezy (s. 4-7). New York: Augustus M. Kelley, 1949: 3-102.

Brenner, Robert. **The Economics of Global Turbulence - The Advanced Capitalist Economies from Long Boom to Long Downturn, 1945-2005**. New York: Verso, 2006.

Carchedi, Guglielmo. “From Okishio to Marx Through Dialectics”. **Capital & Class**. c. 33. s.3, (2009): 59-79.

_____ . **Behind the Crisis - Marx’s Dialectics of Value and Knowledge** . Boston: Brill, 2010.

Carchedi, Guglielmo, Michael Roberts. **World in Crisis - A Global Analysis of Marx's Law of Profitability**. Chicago: Haymarket Books: 2018.

Carchedi, Guglielmo, Michael Roberts. “Marx's Law of Profitability: Answering Old and New Misconceptions”. **Critique: Journal of Socialist Theory**. c. 41. s.4, (2013): 571-597.

Cullenberg, Stephen. **The Falling Rate of Profit - Recasting the Marxian Debate**. London: Pluto Press, 1994.

Dickinson, Henry Douglas. “The Falling Rate of Profit in Marxian Economics”. **The Review of Economic Studies**. c. 24. s.2, (1957): 120-130.

Dumenil, Gerard, Dominique Levy. **The Economics of the Profit Rate - Competition, Crises and Historical Tendencies in Capitalism.** Brookfield: Edward Edgar Publishing, 1993.

_____. “The Profit Rate: Where and How Much Did It Fall? Did It Recover (USA 1948-2000)”. **Review of Radical Political Economics**, c. 34. s.4, (2002): 437-461.

_____. **The Crisis of Neoliberalism.** London: Harvard University Press, 2011.

Eres, Benan. “The Profit Rate In The Turkish Economy:1968-2000”. The University of Utah: Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2005.

_____. “Economic Policy Regimes and the Profitability: The Turkish Economy, 1968-200”. **Neoliberal Globalisation as New Imperialism - Case Studies on Reconstruction of the Periphery**. ed. Ahmet Haşim Köse, Fikret Şenses, Erinç Yeldan. New York: Nova Science Publisher, Inc, 2007: 115-127.

_____. “Kâr Oranının Azalma Eğilimi: Başlangıcı, Marx’ın İktisadındaki Yeri, Eleştirisi ve Gerçek Rekabet Teorisi”. **İktisat Dergisi**. s. 534 (2016): 18-28.

Federici, Silvia. **Patriarchy of the Wage: Notes on Marx, Gender, and Feminism**. Oakland: PM Press, 2021.

_____.“Ev İşi Hâlâ Sermaye Oluşumu İçin Ücretsiz Bir Emek / Silvia Federici İle Söyleşi”. çev. Nehir Kovar. (2022) https://catlakzemin.com/ev-isi-hala-sermaye-olusumu-icin-ucretsiz-bir-emek-silvia-federici-ile-soylesi/ [15.04.2022]

Fine, Ben, Laurence Harris. **Rereading Capital**. London: The Macmillan Press, 1979.

Fine, Ben, Alfredi Saad-Filho. **Marx'ın Kapital'i.** 2. bs. çev. Nail Satılgan, İstanbul: Yordam Kitap, 2012.

Foley, Duncan K.. **Kapital'i Anlamak - Marx'ın İktisadi Teorisi**. çev. Hakan Öngel. Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2010.

Fülberth, Georg. **Kapital Kompakt**. çev. Suphi Nejat Ağırnaslı. İstanbul: Verita Yayınları, 2014.

Gillman, Joseph. **The falling rate of profit: Marx's law and its significance to twentieth-century capitalism**. Cameron Associates, 1958.

Harvey, David. “Crisis Theory and the Falling Rate of Profit”. **The Great Financial Meltdown - Systemic, Conjunctural or Policy Created?**. ed. Turan Subasat. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2016: 37-54.

Harvie, David. “All Labour Produces Value for Capital and We All Struggle Against Value”. **The Commoner.** s. 10 (2005): 132-171. https://thecommoner.org/wp-content/uploads/2020/06/David-Harvie-All-Labour-is-Productive-and-Unproductive.pdf [23.03.2021]

Heinrich, Michael. **An Introduction to the Three Volumes of Karl Marx's Capital**. çev. Alexander Locascio. New York: Monthly Review Press, 2012.

_____. “Crisis Theory, the Law of the Tendency of the Profit Rate to Fall, and Marx’s Studies in the 1870s”. **Monthly Review**. (2013) https://monthlyreview.org/2013/04/01/crisis-theory-the-law-of-the-tendency-of-the-profit-rate-to-fall-and-marxs-studies-in-the-1870s/ [24.04.2021]

Howard, Michael Charles, John Edward King. **A History of Marxian Economics Volume 2, 1929-1990**. London: Macmillan, 1992.

Hunt, Key E.. “The Categories of Productive and Unproductive Labor in Marxist Economic Theory”. **Science&Society**. c. 43. s. 3 (1979): 303-325.

_____. **İktisadi Düşünce Tarihi**. çev. Müfit Günay. Ankara: Dost Yayınları, 2005.

Karahanoğulları, Yiğit. (2006). “Marksist İktisatta Üretken Emek/Üretken Olmayan Emek Tartışmasına Dair Bir Değerlendirme”. **Mülkiye Dergisi**. c. XXX. s.250 (2006): 81-96.

_____. “Marx'ta Üretken Emek Kategorisi ve 1988-2006 Dönemi Türkiye Ekonomisi İçin Ampirik Bulgular”. **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**. c. 63. s.2 (2008): 117-142.

_____. **Marx'ın Değeri Ölçülebilir mi?: 1988-2006 Türkiyesi İçin Ampirik Bir İnceleme** . İstanbul: Yordam Kitap, 2009.

_____. “Değersizleşme Eğilimi ve Ekonomik Kriz”. **Toplum ve Bilim**. s. 124 (2012): 205-223.

Kliman, Andrew. **Reclaiming Marx's "Capital": A Refutation of the Myth o f Inconsistency**. New York: Lexington Books, 2007.

_____. “Tendency of the Rate of Profit to Fall: Long-term Dynamics”. **Routledge Handbook of Marxian Economics**. ed. David M. Brennan, David Kristjanson-Gural, Catherine P. Mulder, Erik K. Olsen. London: Routledge, 2017: 225-234.

Kliman, Andrew, Ted McGlone. (1999). “A Temporal Single-system Interpretation of Marx's Value Theory”. **Review of Political Economy**. c. 11. s. 1 (1999): 33-60.

Kliman, Andrew, Alan Freeman, Nick Potts , Alexey Gusev, Brendan Cooney. “The Unmaking of Marx’s Capital: Heinrich’s Attempt to Eliminate Marx’s Crisis Theory”. **Social Science Research Network – SSRN**. 2013. doi:10.2139/ssrn.2294134. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2294134 [12.09.2021]

Konyalı, Gonca. “Türkiye Ekonomisinde Kâr Oranı Gelişimini Belirleyen Unsurlar: 1972-2003”. Yayınlanmamış Doktora Tezi. DEÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2009.

Li, Minqi**. Profit, Accumulation, and Crisis in Capitalism - Long-term in the UK, US, Japan and China, 1855-2018**. New York: Routledge, 2020.

Mage, Shane. "The Law of the Falling Tendency of the Rate of Profit: Its Place in the Marxian Theoretical System and Relevance to the United States". Yayınlanmamış Doktora Tezi. New York: Columbia University, 1963.

Maito, Esteban Ezequiel. "The historical transience of capital: the downward trend in the rate of profit since XIX century". **Munich Personal RePEc Archive – MPRA, 55894.** (2014a). https://mpra.ub.uni-muenchen.de/55894/ [22.03.2022].

_____. "Income Distribution, Turnover Speed and Profit Rate in Japan, Chile, Netherlands and United States". **Munich Personal RePEc Archive – MPRA, 59283. (**2014b). https://mpra.ub.uni-muenchen.de/59283/ [22.03.2022]

_____. "Piketty Against Piketty: The Tendency of the Rate of Profit to Fall in United Kingdom and Germany Since XIX Century Confirmed by Pikettys Data". **Munich Personal RePEc Archive – MPRA, 55839.** (2014c). https://mpra.ub.uni-muenchen.de/55839/ [23.03.2022]

Mandel, Ernes, Alan Freeman. **Marksist İktisat El Kitabı**. çev. Nail Satılgan. İstanbul: Yordam Kitap, 2008.

Maraşlıoğlu, Hayri, Ahmet Tıktık. (1991). **Türkiye Ekonomisinde Sektörel Gelişmeler: Üretim, Sermaye Birikimi ve İstihdam: 1968-1988**. DPT Yayın No: DPT.2271-İPB428.

Marx, Karl. **Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi (1. Cilt)**. çev. Nail Satılgan, Mehmet Selik. İstanbul: Yordam Kitap, 2011.

_____. **Ücretli Emek ve Sermaye - Ücret, Fiyat ve Kâr**. 9. bs. çev. Sevim Belli. Ankara: Sol Yayınları, 2012.

_____. **Artı-Değer Teorileri (1. Cilt)**. çev. Yurdakul Fincancı. Ankara: Sol Yayınları, 2013.

_____. **Grundrisse- Ekonomi Politiğin Eleştirisi için Ön Çalışma**. 3. bs. çev. Sevan Nişanyan. İstanbul: Birikim Yayınları, 2014.

_____. **Kapital: Ekonomi Politiğin Eleştirisi (3. Cilt)**. çev. Erkin Özalp, Mehmet Selik. İstanbul: Yordam Kitap, 2015.

Memiş, Emel. "A Disaggregate Analysis of Profit Rates in Turkish Manufacturing". **Review of Radical Political Economics**. c. 39. s. 3 (2007): 398-406.

Miller, Jim. "Must The Profit Rate Really Fall? – A Defense of Marx Against Paul Sweezy". **Marxist.** (1995) https://www.marxists.org/subject/economy/authors/miller/frop.htm [14.01.2022]

Mohun, Simon. "Productive and Unproductive Labor in the Labor Theory of Value". **Review of Radical Political Economics**. c. 24. s. 4 (1996): 30-54.

Moseley, Fred. “The Rate of Surplus Value, the Organic Composition, and the General Rate of Profit in the U.S. Economy, 1947-67: A Critique and Update of Wolff's Estimates”. **The American Economic Review**. c. 78. s. 1 (1988): 298-303.

_____. **The Falling Rate of Profit in the Postwar United States Economy**. New York: St. Martin's Press, 1991.

_____. **Money and Totality A Macro-Monetary Interpretation of Marx’s Logic in Capital and the End of the ‘Transformation Problem’**. Boston: Brill, 2015.

Okishio, Nobuo. “Technical Change and Rate of Profit”. **Kobe University Economic Review**. s. 7 (1961): 85-99.

Ollman, Bertell. **Diyalektiğin Dansı - Marx'ın Yönteminde Adımlar.** 4. bs. çev. Cenk Saraçoğlu. İstanbul: Yordam Kitap, 2015.

Ongan, T. Murat. “Profit Rate of Turkish Manufacturing Sector in a Marxian Perspective”. **Sosyal Bilimler Dergisi**. c. 0. s. 1 (2011): 1-10.

Piketty, Thomas. **Capital In the Twenty-First Century**. London: Harvard University Press, 2014.

Polat, Hatice. “Türkiye Ekonomisinde İmalat Sanayi”. **Dicle Üniversitesi İİBF Dergisi.** c. 1. s. 2 (2011): 24-39.

Poletayev, Andrey V.. “Long Waves in Profit Rates in Four Countries”. **New Findings in Long-Wave Research.** ed. Alfred Kleinknecht, Ernest Mandel, Immanuel Wallerstein. New York: St. Martin's Press, 1992: 151-167.

Potts, Nick. “Marx and the Crisis”. **Capital & Class**. c. 35. s. 3 (2011): 455-473.

_____. “A Sad Story: An İntroduction to and Commentary on the Debate”. N. Potts, & A. Kliman içinde, **Is Marx’s Theory of Profit Right? - The Simultanesit - Temporalist Debate**. ed. Nick Potts, Andrew Kliman. London: Lexington Books, 2015: 1-16.

Roberts, Michael. “Monocausality and the Crisis Theory: A Reply to David Harvey”. **The Great Financial Meltdown - Systemic, Conjunctural or Policy Created?**. ed. Turan Subasat. Cheltenham: Edward Elgar Publishing, 2016: 55-72.

_____. **The Long Depression - How It Happened, Why It Happened, and What Happens Next**. Chicago: Haymarket Books, 2016.

Roberts, Michael, Guglielmo Charchedi. “A Critique of Heinrich’s, ‘Crisis Theory, the Law of the Tendency of the Profit Rate to Fall, and Marx’s Studies in the 1870s’”. **Monthly Review**. 2013. https://mronline.org/2013/12/01/critique-heinrichs-crisis-theory-law-tendency-profit-rate-fall-marxs-studies-1870s/ . [12.02.2022]

Roemer, John E.. **Analytical Foundations of Marxian Economic Theory**. New York: Cambridge University Press, 1981.

Rosdolski, Roman. **Marx'ın Kapital'inin Oluşumu**. çev. Cumhur Atay, Münevver Çelik. İstanbul: Otonom Yayıncılık, 2012.

Saad-Filho, Alfredo. **Marx'ın Değeri - Çağdaş Kapitalizm İçin Ekonomi Politik**. çev. Ertan Günçiner. İstanbul: Yordam Kitap, 2006.

Savran, Sungur. "Bir Üretim Tarzı Olarak Kapitalizm". **Kapital'in İzinde.** ed. Nail Satılgan, Sungur Savran, E. Ahmet Tonak. İstanbul: Yordam Kitap, 2012a: 91-132.

_____. "Kapitalist Üretim Tarzında Yüzey Biçimleri". **Kapital'in İzinde.** ed. Nail Satılgan, Sungur Savran, E. Ahmet Tonak. İstanbul: Yordam Kitap, 2012b: 133-159.

Savran, Sungur, E. Ahmet Tonak. "Üretken Emek ve Üretken Olmayan Emek: Açıklığa Kavuşturma ve Sınıflandırma Denemesi". çev. Özgür Narin **Kapital'in İzinde.** ed. Sungur Savran, Nail Satılgan, Ahmet Tonak. İstanbul: Yordam Kitap, 2012: 239-271.

Saygılı, Şeref, Cengiz Cihan, Hasan Yurtoğlu. **Türkiye Ekonomisinde Sermaye Birikimi, Verimlilik ve Büyüme: 1972-2003**. DPT Yayın No: 2686, 2005.

Selik, Mehmet. **Marksist Değer Teorisi**. Ankara: Efil Yayınevi, 2016.

Shaikh, Anwar. "Marx's Theory of Value and the "Transformation Problem"". **The Subtle Anatomy of Capitalism**. ed. Jesse Schwartz. California: Goodyear Publishing, 1977: 106-140.

_____. "The Falling Rate of Profit as the Cause of Long Waves: Theory and Empirical Evidence". **New Findings in Long-Wave Research.** ed. Alfred Kleinknecht, Ernest Mandel, Immanuel Wallerstein. New York: St. Martin's Press, 1992: 174-195.

_____. "Kriz Teorileri Tarihine Giriş". çev. Uğur Selçuk Akalın. **Marx'ın Kriz Teorisi 1. Kitap**. ed. Uğur Selçuk Akalın. İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2011: 17-66.

Shaikh, Aanwar, E. Ahmet Tonak. **Milletlerin Zenginliğinin Ölçülmesi - Ulusal Hesapların Ekonomi Politiği**. çev. Hakan Arslan. İstanbul: Yordam Kitap, 2012.

Smith, Murray E., Jonah Butovsky. "Profitability and the Roots of the Global Crisis: Marx's 'Law of the Tendency of the Rate of Profit to Fall' and the US Economy, 1950–2007". **Historical Materialism**. c. 20. s. 4 (2012): 39-74.

Sweezy, Paul. **The Theory of Capitalist Development**. Monthly Review Press, 1970.

_____. **Marksizm Üzerine Dört Ders**. 3. bs. çev. Tuncel Öncel. İstanbul: Yordam Kitap, 2015.

Tonak, E. Ahmet. “Artık Değer Oranının Ölçümü ABD ve Türkiye”. **Toplum ve Bilim**. s.11 (1980): 13-48.

_____. “Dönüşüm Sorunu Üzerine Bir Not”. **Kapital'in İzinde.** ed. Nail Satılgan, Sungur Savran, E. Ahmet Tonak. İstanbul: Yordam Kitap, 2012a:159-165. (s. 159-165).

_____. “Kapital'de Anlatılan...” **Kapital'in İzinde.** ed. Nail Satılgan, Sungur Savran, E. Ahmet Tonak. İstanbul: Yordam Kitap, 2012b: 47-50.

_____. “Kâr Oranının Düşme Eğilimi Yasası Üzerine”. **Kalkınma İktisadının Penceresinden Türkiye’ye Bakmak**. ed. Hasan Cömert, Emre Özçelik, Ebru Voyvoda. İstanbul: İletişim Yayınları, 2017: 197-215.

Tonak, E. Ahmet, Yiğit Karahanoğulları. “Türkiye'de Üretken Olmayan İşçiler Sömürülmüyorlar mı?” **Toplum ve Hekim**. c. 24. s. 2 (2009): 91-97.

Treen, Mike. A Critique of Crisis Theory. **International Journal of Socialist Renewal**, 2014. http://links.org.au/node/4156 [17.01.2022]

Weisskopf, Thomas E.. “Marxian Crisis Theory and the Rate of Profit in the Postwar U.S. Economy”. **Cambridge Journal of Economics**. c. 3. s. 4 (1979): 341-378.

Wolff, Edward N.. “The rate of surplus value, the organic composition, and the general rate of profit in the US economy, 1947-67”. **The American Economic Review**. c. 69. s. 3 (1979): 329-341.

_____. “The Productivity Slowdown and the Fall in the U.S. Rate of Profit, 1947-76”. **Review of Radical Political Economics**. c. 18. s. 1-2 (1986): 87-109.

Yu, Bin. Is There a Tendency of the Rate of Profit to Fall? Theory, Evidence and an Adequate Model1. **World Review of Political Economy**. c. 7. s. 4 (2016): 441-423.

EKLER

Ek 1. Gayri Safi Katma Değer- Cari Fiyatlarla- Milyar TL

Yıl	İmalat	Toplam Ekonomi	Tarım	Maden	Enerji	Ulaştırma
1968	24.79	138.38				
1969	28.23	154.86				
1970	31.55	172.13				
1971	40.27	211.22				
1972	49.10	248.70	98.50	3.70	2.30	24.80
1973	63.20	314.20	122.60	3.80	2.90	30.40
1974	80.00	434.70	177.20	5.00	4.20	44.20
1975	103.20	561.90	225.90	6.50	5.70	59.00
1976	141.40	711.60	265.60	7.80	8.10	78.80
1977	174.00	897.50	327.40	9.60	9.70	109.40
1978	258.50	1340.00	497.00	13.20	13.50	163.10
1979	517.40	2323.90	767.50	28.40	23.10	286.60
1980	858.70	4248.80	1350.10	72.30	40.10	576.00
1981	1483.20	6623.20	1884.00	130.60	61.20	950.00
1982	2055.40	8878.60	2326.00	183.80	108.70	1346.00
1983	2594.50	11671.30	2881.90	257.50	122.70	1853.50
1984	3960.40	18711.50	4659.00	395.20	263.20	2976.60
1985	6534.70	29647.70	6958.80	564.80	644.10	4465.90
1986	11146.90	43601.90	9808.60	821.00	823.30	5953.40
1987	15799.40	63743.80	12874.20	1454.60	1442.80	8656.60
1988	28875.90	112808.50	21874.60	2325.00	2777.30	15230.60
1989	51989.00	195863.70	37209.30	4602.70	4375.20	26306.50
1990	84428.50	333104.30	66725.10	6223.40	7716.90	46435.50
1991	135575.20	522954.50	91913.10	9581.30	13816.30	74449.90
1992	229912.50	899036.50	156051.20	14676.60	28562.80	133110.40
1993	399948.50	1629567.90	293733.70	21357.60	51356.70	236387.30
1994	828155.00	3262361.40	572670.80	52513.40	111885.80	512120.20
1995	1715511.20	6612515.10	1163076.90	97431.60	191630.60	978446.20
1996	2988445.50	12628300.50	2350374.60	179145.20	408174.50	1934581.60
1997	5915216.90	24409451.30	3925650.00	323280.60	731562.10	4001107.40
1998	9385396.90	43989135.80	8809970.80	536661.80	1264155.90	7057857.80
1999	13883833.00	62756835.60	11300776.50	845422.20	2225165.70	10839487.40
2000	23016066.70	100780103.50	17002973.50	1374351.20	3678428.10	17587151.70
2001	34374366.00	144255643.90	20389344.80	2007557.60	6754364.70	27754481.70
2002	53430958.80	226105289.40	31537336.90	2809205.00	11090484.80	41327790.30
2003	69096448.70	291421562.30	41562744.30	3730373.80	12897390.30	53462623.60

Kaynak: Konyalı (2009), Eres (2005)

Ek 2. Net Dolaylı Vergiler- Cari Fiyatlarla- Milyar TL

Yıl	İmalat	Toplam Ekonomi	Tarım	Maden	Enerji	Ulaştırma
1968	4.80	6.42				
1969	6.20	7.61				
1970	6.90	8.49				
1971	9.40	11.73				
1972	11.40	15.50	1.10	0.20	0.20	-0.10
1973	14.60	19.30	1.40	-0.10	0.20	0.90
1974	20.30	24.00	1.90	-0.50	0.30	1.00
1975	24.90	29.00	2.30	-1.70	0.30	1.00
1976	29.90	33.30	3.20	-4.40	0.30	0.40
1977	34.40	38.80	5.20	-7.50	0.30	-0.20
1978	47.50	48.80	7.00	-7.60	0.40	0.40
1979	81.90	70.20	10.90	-14.30	1.00	-3.10
1980	149.00	193.20	41.10	-3.00	4.10	-8.50
1981	244.50	280.10	64.20	2.40	5.20	-5.50
1982	282.80	320.10	60.10	11.10	4.90	-13.80
1983	294.10	332.80	76.10	6.80	9.70	-19.10
1984	505.30	424.10	112.50	1.50	6.90	-47.50
1985	670.00	797.10	170.10	17.10	22.80	-16.90
1986	1356.60	1918.50	175.70	37.50	45.20	-6.60
1987	1859.00	3140.80	275.80	89.50	53.20	98.70
1988	3451.60	5592.40	512.20	56.10	81.80	224.10
1989	7092.60	9964.00	610.70	253.30	76.50	203.70
1990	14297.20	19410.30	1007.70	422.70	315.80	523.80
1991	22560.70	32103.90	1765.50	811.50	485.40	843.80
1992	37087.40	50902.30	2806.90	1383.00	847.40	658.30
1993	51807.60	98889.60	4295.10	2045.30	1611.80	18.10
1994	86731.70	178132.70	10138.20	5101.70	4082.90	-3045.80
1995	241211.30	450968.50	16679.10	9802.70	7348.80	5490.80
1996	609736.30	982638.80	30212.50	19725.10	14717.70	-30871.30
1997	1231254.80	2136938.30	64842.60	38476.90	29431.30	82031.00
1998	2127036.50	3777365.40	156902.40	67297.40	35668.40	162496.60
1999	3645752.50	5992700.70	254926.00	108702.70	88652.30	243720.80
2000	6139285.30	11369944.40	437862.00	201905.10	165026.90	467400.40
2001	10192665.70	17958984.20	741781.20	317025.50	255080.00	804097.40
2002	20355296.60	30602597.50	926980.00	441847.50	160577.40	1251963.30
2003	29055759.00	43562553.90	1255727.60	581364.40	474289.80	1586719.30

Kaynak: Konyalı (2009), Eres (2005)

Ek 3. Sabit Sermaye Tüketimi– Cari Fiyatlarla- Milyar TL

Yıl	İmalat	Toplam Ekonomi	Tarım	Maden	Enerji	Ulaştırma
1968	2.60	6.40				
1969	2.80	7.50				
1970	3.00	8.70				
1971	3.50	10.80				
1972	4.10	13.20	2.50	0.50	0.20	3.90
1973	4.80	15.60	3.00	0.50	0.30	4.40
1974	5.70	20.50	4.20	0.60	0.60	6.00
1975	6.70	25.00	5.10	0.70	0.80	7.40
1976	8.30	30.70	5.80	0.80	1.30	9.10
1977	9.30	37.00	6.90	0.90	1.70	11.60
1978	12.10	50.90	10.00	1.00	2.60	15.70
1979	20.60	82.90	14.80	1.90	4.80	24.60
1980	34.70	154.70	26.10	5.10	8.50	49.40
1981	60.00	249.10	36.50	9.50	13.20	81.30
1982	82.30	343.80	44.90	13.90	23.20	114.80
1983	104.80	452.40	55.70	20.40	26.90	157.70
1984	157.50	726.10	89.50	32.30	57.20	252.30
1985	255.30	1166.10	132.80	47.60	139.90	377.30
1986	544.50	1951.90	160.60	72.40	175.50	502.60
1987	917.00	3329.90	173.10	132.60	295.20	729.40
1988	1909.50	6579.50	220.80	217.60	534.50	1281.10
1989	3813.10	12493.70	256.10	438.30	787.30	2206.80
1990	6966.90	23436.40	253.30	609.40	1303.30	3890.00
1991	11189.20	36418.80	1024.30	1076.10	2018.30	6099.60
1992	18797.60	60279.90	2888.90	1842.20	3529.50	10658.70
1993	32508.50	102469.30	7518.00	2972.70	5194.20	18491.40
1994	66737.80	198499.90	18890.10	8076.70	8807.90	39175.30
1995	135864.50	379254.30	46964.30	15995.70	10775.40	72924.50
1996	240256.70	687337.30	113349.10	32101.00	13802.60	140692.40
1997	543959.70	1527525.50	169633.50	70556.20	43356.40	264897.10
1998	992718.50	3131639.10	326563.20	137172.80	107313.10	421709.20
1999	1591424.70	4924265.40	521689.40	189656.30	244344.60	863720.80
2000	2782272.80	8363674.40	915759.90	264211.60	495111.30	1756968.70
2001	4617034.50	13906432.00	1299770.60	334755.30	1107392.80	3369777.90
2002	7524126.30	22834785.30	2202526.20	372537.20	2072482.90	5845186.00
2003	9702712.30	29122342.20	2889133.90	493219.90	2380639.40	7525969.50

Kaynak: Konyalı (2009), Eres (2005)

Ek 4. Toplam Ücret Ödemeleri- Cari Fiyatlarla- Milyar TL

Yıl	İmalat	Toplam Ekonomi	Tarım	Maden	Enerji	Ulaştırma
1968	10.20	33.60				
1969	11.80	38.70				
1970	13.30	46.40				
1971	16.00	54.30				
1972	18.50	62.30	5.90	2.70	1.10	6.70
1973	28.20	79.10	9.70	4.20	1.80	10.00
1974	31.40	96.60	17.70	8.00	1.30	7.50
1975	40.90	120.20	21.10	10.30	1.40	11.30
1976	58.80	168.80	23.50	15.50	2.90	13.30
1977	80.20	218.70	26.80	20.20	4.30	17.50
1978	124.00	348.00	41.80	29.80	6.60	29.10
1979	183.20	533.20	59.40	47.60	10.80	44.80
1980	259.10	852.60	115.00	36.00	21.10	84.70
1981	412.70	1425.40	180.10	55.30	34.00	132.90
1982	543.80	1863.90	229.50	72.80	48.60	172.50
1983	689.20	2310.50	279.00	89.30	60.90	217.50
1984	992.80	3490.50	488.00	128.60	89.80	309.10
1985	1490.30	5534.90	838.70	200.30	120.50	461.10
1986	2200.40	8931.50	759.90	230.00	233.20	548.40
1987	3205.20	11403.14	1224.20	342.90	302.90	819.50
1988	5568.80	20868.17	2509.90	548.40	494.00	1705.50
1989	11424.50	37865.77	3189.20	1191.70	1320.20	3667.10
1990	22210.10	71843.96	6193.50	2242.00	2845.80	7034.00
1991	43942.50	136054.61	9854.50	5868.30	5766.00	13230.10
1992	72455.30	230434.02	20339.10	9714.60	10108.40	23775.20
1993	122011.00	401271.03	35434.40	18202.80	17314.10	42020.30
1994	195755.50	637243.13	49322.40	28923.70	24307.60	63884.10
1995	339106.10	1095943.71	101567.70	49530.40	36427.60	109240.40
1996	641572.40	2288988.69	243603.10	70814.00	65826.80	290499.10
1997	1394783.40	4783569.41	452776.10	128248.50	126096.60	603790.30
1998	2557689.10	8389163.30	710552.10	202308.20	261096.60	873372.80
1999	4473822.80	14946606.78	1251261.80	300468.00	529254.20	1623282.50
2000	7252119.30	23758072.31	1531632.30	503573.80	794860.30	2902617.50
2001	9627675.10	31822624.25	1921090.90	662523.70	1218533.30	4011862.40
2002	13811148.80	44816956.69	3145043.70	1059833.40	1560264.20	5811168.00
2003	16877949.80	56326217.38	3885642.50	1324663.70	1988171.50	8049746.50

Kaynak: Konyalı (2009), Eres (2005)

Ek 5. Ücret Düzeltme Katsayıları

Yıl	Toplam Ekonomi	Tarım	Maden-Enerji Ulaştırma
1972	1.96	2.01	1.47
1973	1.92	1.96	1.49
1974	1.87	1.91	1.51
1975	1.83	1.86	1.52
1976	1.81	1.83	1.53
1977	1.79	1.81	1.54
1978	1.77	1.79	1.55
1979	1.75	1.76	1.55
1980	1.73	1.74	1.56
1981	1.72	1.73	1.56
1982	1.72	1.73	1.56
1983	1.71	1.72	1.56
1984	1.71	1.72	1.56
1985	1.70	1.71	1.56
1986	1.71	1.73	1.54
1987	1.72	1.74	1.52
1988	1.73	1.75	1.49
1989	1.78	1.81	1.55
1990	1.79	1.82	1.55
1991	1.78	1.80	1.63
1992	1.77	1.78	1.59
1993	1.72	1.74	1.56
1994	1.74	1.76	1.53
1995	1.72	1.74	1.52
1996	1.67	1.69	1.52
1997	1.67	1.68	1.54
1998	1.66	1.67	1.57
1999	1.64	1.65	1.46
2000	1.61	1.62	1.49
2001	1.64	1.65	1.49
2002	1.59	1.61	1.42
2003	1.59	1.60	1.43

Kaynak: Konyalı (2009)

Ek 6. Gayri Safi Sabit Sermaye Stoku– Cari Fiyatlarla- Milyar TL

Yıl	İmalat	Toplam Ekonomi	Tarım	Maden	Enerji	Ulaştırma
1968	65.20	207.60				
1969	78.40	235.30				
1970	95.20	266.50				
1971	128.00	330.20				
1972	173.70	468.01	64.13	14.32	34.99	79.84
1973	227.21	558.56	74.04	16.26	40.62	95.73
1974	301.75	712.54	91.03	22.84	43.85	121.05
1975	373.01	869.47	115.65	28.46	55.16	153.26
1976	504.02	1140.17	153.31	37.82	71.39	218.01
1977	706.90	1666.83	217.17	54.87	102.75	316.66
1978	1150.65	2634.12	329.16	88.55	173.28	518.63
1979	1908.15	4532.21	554.11	159.39	331.48	943.06
1980	4157.72	10045.91	1254.52	354.55	796.16	2037.24
1981	6353.12	15435.13	1856.65	552.80	1304.27	3200.15
1982	8717.88	20809.66	2471.68	767.06	1793.84	4158.32
1983	12272.14	29175.84	3293.82	1152.85	2759.67	5769.14
1984	19009.87	45182.87	4862.65	1905.35	4570.13	8978.30
1985	27585.79	66961.97	6914.52	3045.08	7464.29	13420.08
1986	41872.23	102457.22	9652.14	4805.52	12587.82	20885.92
1987	61031.79	154003.58	14123.96	7468.02	19821.54	32829.82
1988	104156.03	282898.15	26429.50	13864.19	38032.19	62375.36
1989	154608.74	426926.75	38822.57	20187.89	58840.61	95263.86
1990	227879.80	664172.49	59217.10	29971.90	89513.70	148805.40
1991	373483.10	1143335.72	103327.67	50624.30	153684.30	264432.14
1992	623394.57	1935578.05	167294.65	80200.51	253424.23	467263.38
1993	1008901.09	3268421.21	285578.40	130950.14	409508.93	842827.90
1994	2277100.70	7438213.21	598749.03	273823.35	940962.41	1960500.79
1995	4553631.29	14423416.54	1122125.73	475440.95	1641560.16	3922751.96
1996	8144371.10	26801167.75	2060358.70	821190.48	2961731.07	7215913.09
1997	14618093.83	51025193.22	3897755.84	1458885.33	5407054.42	13809482.58
1998	26156629.48	93425402.73	7039469.05	2505814.24	9875871.19	25932129.63
1999	40876608.82	147761741.26	10852374.80	3810235.13	15412534.22	41998339.78
2000	61492483.10	227373128.08	15959393.67	5314145.69	22624594.92	66523121.10
2001	103611082.45	426777678.96	25963447.92	8624025.92	41578587.03	117966405.72
2002	160730524.22	623217398.99	35681506.96	11981978.25	62683564.91	182960099.11
2003	200152951.65	789051177.37	45862135.68	14561387.30	76399363.27	239773800.03

Kaynak: Konyalı (2009), Eres (2005).